

**Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний заклад
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”**

Б. А. Шарпило

ВИБРАНІ ПРАЦІ

Збірник праць

**Луганськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2013**

УДК 811.161.2'282.2

ББК 81.2 Укр–67

Ш26

Рецензенти:

- Аркушин Г. Л.*** – доктор філологічних наук, професор кафедри історії та культури української мови Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.
- Мартінова Г. І.*** – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.
- Тищенко Т. М.*** – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Уманського державного педагогічного університету.

Шарпило Б. А.

Ш26 Вибрані праці / Б. А. Шарпило ; упоряд. :
І. Я. Глуховцева, В. В. Лєснава, І. О. Ніколаєнко ; за
заг. ред. проф. Глуховцевої К. Д. – Луганськ : Вид-во
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. – 152 с.

У збірці статей відомого українського діалектолога, історика української мови Бориса Антоновича Шарпила подано праці, які стали вже бібліографічною рідкістю. У них порушено питання функціонування українських говірок на теренах України, спільні та відмінні риси виділюваних у наш час ареалів, визначено специфіку східнословобожанського континууму на тлі говірок південно-східного наріччя; визначено внесок окремих письменників у формування нової української літературної мови. Книгу адресовано науковцям, студентам, учителям.

УДК 811.161.2'282.2

ББК 81.2 Укр–67

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 7 від 28 лютого 2013 року)*

© ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013

ЗМІСТ

Б. А. Шарпило: штрихи до наукового портрета.....	4
Найважливіші наукові праці Б. А. Шарпила.....	13
До питання про історичну природу деяких гіперичних явищ у говорах південно-східного наріччя української мови.....	16
До питання про генезис діалектних груп української мови.....	32
Українські говірки Луганщини в їх відношенні до діалектної системи південно-східного наріччя української мови.....	40
Деякі закономірні риси системи словотворення іменників в українських говорах південно-східного мовного пограниччя.....	102
Наукова спадщина О. О. Потебні і проблеми вивчення слобожанських говірок української мови.....	117
Л. І. Глібов – талановитий співучасник процесу становлення основ літературної мови української нації.....	124
До питання про історико-лінгвістичні позиції І. С. Нечуя-Левицького.....	126
Рідна говірка Б. Д. Грінченка в його мовно-творчій спадщині.....	131
До проблеми історичного вивчення українського епістолярного стилю.....	139

Б. А. ШАРПИЛО: ШТРИХИ ДО НАУКОВОГО ПОРТРЕТА

Борис Антонович Шарпило – визнаний науковець, діалектолог, дослідник історії української мови. Знання народної мови, енциклопедичність знань, аналітизм розуму допомогли йому виявити закономірності розвитку українських східнослов'янських говірок, охарактеризувати фонетичні та морфологічні особливості їх. Його статті з проблем функціонування говірок в умовах міждіалектної взаємодії одержали високу оцінку в наукових лінгвістичних колах. Над цими проблемами він почав працювати з 1947 року. У травні 1947 року бере участь у діалектологічній конференції, яку проводила АН СРСР у Ростові-на-Дону. Борис Антонович у 1949 році організував діалектологічні експедиції по Слобожанщині з метою вивчення українських та російських говірок (наказ № 158 від 15 08. 1949), працює над цією проблематикою в Київському інституті мовознавства АН УРСР, у бібліотеці АН УСРС [11].

Посібником з історичної граматики української мови, який був написаний у співавторстві з іншими викладачами кафедри української мови Луганського педінституту в кінці 50-х років, ще й досі користуються студенти й викладачі вищих навчальних закладів.

Народився Борис Антонович Шарпило 25 листопада 1917 року в Курську, батько був з бідної селянської сім'ї. На початку 1918 року через хворобу Антона Петровича сім'я переїжджає на свою батьківщину – у с. Ново-Кочубеївку Полтавської обл. Оскільки господарство діда не могло забезпечити велику сім'ю, то Антон Петрович влаштувався працювати обліковцем на станції Кочубеївка. Мати Бориса Антоновича працювала в селі вчителькою початкових класів. Після смерті батька в 1922 році сім'я переїздить до Полтави. Після переїзду мати працювала бібліотекарем.

Закінчивши семирічну школу, Борис Антонович вступив до Полтавського технікуму механізації сільського господарства, де навчався два роки. Потім за власним бажанням 1933 року був переведений на підготовчі курси, що

діяли при Полтавському педінституті. Після закінчення курсів він вступив на російське відділення філологічного факультету. Б.А. Шарпило в 1936 році був виключений з інституту з політичних мотивів. Однак через деякий час його поновили до складу студентів, і він продовжує навчання. Після закінчення третього курсу бере за сімейними обставинами річну академічну відпустку й за призначенням обласного управління освітою працює в Зуївській школі Комишнянського району Полтавської області.

1939 року з дипломом відмінника Б. А. Шарпило продовжує роботу в Зуївській середній школі Полтавської області до вересня 1941 року. За станом здоров'я він не підлягав мобілізації в армію, а тому з початком Великої Вітчизняної війни евакуювався в м. Старий Оскол Курської області, а пізніше – у Саратовську область, де працює з 1942 по 1944 рр.

У березні 1944 р. Б. А. Шарпила відкликають на роботу в Україну. Він переїздить до міста Старобільська Луганської області, де працює до закриття інституту в 1954 році. За наказом Міністерства освіти України Бориса Антоновича шляхом переводу зі Старобільського учительського інституту з 1 жовтня 1954 року призначають на посаду старшого викладача російської мови Ворошиловградського педагогічного інституту імені Тараса Шевченка (наказ № 803-к від 11 жовтня 1954 року).

Роботу в Луганському педінституті розпочав у 1954 р. на посаді проректора з наукової та навчальної роботи та викладача кафедри філологічних дисциплін. Більше 20 років працюючи проректором, Б. А. Шарпило зробив значний внесок у розвиток Луганського педагогічного інституту, удосконалення навчально-методичної, науково-дослідної роботи ВНЗ, сприяв підготовці багатьох кандидатів наук, створював аспірантуру. Як викладач кафедри української мови досліджував питання російсько-українських мовних контактів на Східній Слобожанщині, приділяв увагу вивченню діалектного словотвору, особливостям розвитку лексики східнослобожанських говірок, студіював питання

історії мови, зокрема історію епістолярію в Україні. Помер Б. А. Шарпило 16 лютого 1996 року.

Борис Антонович був надзвичайно чуйною й доброзичливою людиною, безкорисливим щирим порадиником, вдумливим наставником. Він щедро ділився своїми науковими ідеями з усіма, хто з ним контактував. Під його науковим керівництвом на кафедрі української мови Луганського педінституту виконували дослідження молоді викладачі.

Справжнім науковим відкриттям Бориса Антоновича було виявлення та аналіз гіперичних явищ в українських східнословобжанських говірках. Ці дослідження пізніше продовжила Т. В. Назарова на матеріалі поліського наріччя. Дисертація „Порівняльно-історична характеристика українських говорів Східної Слобожанщини”, з успіхом захищена 1960 року, містить чимало цінних свідчень та наукових узагальнень про говірки неоднорідного походження, зібрати відомості про які йому допомагала виняткова інтуїція та вміння чути й уловлювати найтонші особливості говіркового мовлення. Хоч попередниками дослідника були такі відомі вчені, як Н. Гринкова, А. Бескровний та ін., тільки в працях Б. Шарпила пояснення діалектних особливостей мовлення говірок Східної Слобожанщини вилилося в струнку концепцію, засади якої розвивають його учні. У 50-х роках було обґрунтовано думку про старожитній характер середньонадніпряньського говору, історико-діалектологічний аналіз якого базується на постулаті його історичної стабільності й діалектної еволюції на сучасній території. Цю гіпотезу підтримують і доповнюють новими фактами дослідники кінця ХХ ст., у працях яких знаходимо: середньонадніпряньський говір – родоначальник усього південно-східного наріччя – не є новоствореним, суперстрактым. Проте степовий та словобжанський говори південно-східного наріччя формувалися пізніше (не раніше ХVІ ст.), що підтверджено історичними свідченнями про заселення та дозаселення сходу й півдня України.

Узагальнюючи історичні та діалектологічні свідчення про східнословобжанські говірки, Б. Шарпило – дослідник

фонетичних та морфологічних особливостей мови згаданого континууму – робить висновок про те, що на Східній Слобожанщині переважав полтавсько-слобожанський елемент населення при наявності значного шару переселенців із східної Чернігівщини та можливих зв'язках за походженням частини полтавчан і слобожан з Правобережною Україною.

Це сприяло тому, що центр ваги в історико-діалектологічних дослідженнях ученого перенесено на вияв особливостей функціонування східнослобожанських говірок в умовах міждіалектної взаємодії та встановлення закономірностей уніфікації їх за південно-східним діалектним типом.

Насамперед було доведено, що, незважаючи на різноманітність колонізаційних діалектних джерел, східнослобожанські говірки характеризуються виразною системою ознак південно-східної діалектної групи української мови. З лінгвогеографічного погляду вони є продовженням говіркових масивів Полтавщини та Західної Слобожанщини.

У працях Б. Шарпила також поставлене питання про непевність, деяку розмитість прийнятих на діалектологічних картах ізоглос розмежування східнослобожанських і східностепових говірок. Так, зіставляючи говірки Старобільщини зі степовим ареалом південної частини Луганської та Донецької областей, дослідник робить висновок, що за переважною більшістю фонетичних і морфологічних ознак згадана територія не розподіляється чітко на два окремих типи. Ці положення діалектолога підтвержені матеріалом карт Атласу української мови, на основі яких І. Матвіяс робить висновок: „Порівняно з північним і південно-західним південно-східне наріччя скоріше становить один суцільний говір”. Середньонадніпрянський, слобожанський і степовий говори, виділяючись за мовними ознаками та етнічно-історичними чинниками, переважно розрізняються за більшим чи меншим поширенням у них певних діалектних рис, за більшою чи меншою частотою вживання деяких діалектних елементів.

Глибоке вивчення історичних джерел дало можливість Б. Шарпилові виявити факти „внутрішньої”, тобто лівобережної, колонізації та переходи великих мас населення з Правобережжя. Це сприяло точному визначенню особливостей окремих груп говірок. Не випадково вчений говорить про тісні зв'язки південно-західної частини Східної Слобожанщини з південно-східною Полтавщиною й Харківщиною, тоді як центральні говірки мають багато спільного з південно-східною Чернігівщиною.

Отже, дослідник робить висновок, що міждіалектні зв'язки в процесі формування говірок виробили систему специфічних явищ, як-от: поширення гіперизмів, лексикалізованих реліктів старожитніх говорів, лексичних, фонетичних та морфологічних варіантів тощо.

У роботах Б. Шарпила висловлено припущення, що явища гіперизму є однією з характерних внутрішніх закономірностей процесу міждіалектних стосунків узагалі. Це довела в численних працях Т. Назарова, яка, розвиваючи думки попередників, при з'ясуванні природи гіперкоректності вказувала на „необхідність урахувувати ступінь структурної близькості/віддаленості контактних говірок, здатність говірки „чинити опір” експансії структурно відмінних діалектних явищ” та ін.

Виявлені в активному вжитку численні факти лексикалізованих реліктів південно-західного та північного наріч (*дзв'ір*, *йермарок*, *ун'їет*, *ква'сул'а*, *ма'тузка*, *бе'да*) учений справедливо пояснює певними внутрішніми звуковими рисами окремих слів або дією аналогії. Згадана особливість також характерна для говорів новозаселених та дозаселених територій не лише української, але й інших мов. Так, при дослідженні варіантних засобів у живому народному мовленні білорусько-української суміжності на території Наддніпрянщини В. Ващенко знаходить численні залишки минулого й паростки майбутнього, які він характеризує як „рельєфно викристалізовані хронологічні зрізи”.

Новим у дослідженні говірок неоднорідного походження є положення Б. Шарпила про інтенсивне вирівнювання, уодноманітнення рядів звукосполучень і

парадигм, утрата історично зумовлених відхилень від їх переважаючих типів. Причини цього процесу діалектолог убачає в тому, що мовці втрачають орієнтир на єдині для всього населення зразки мови, йдуть за найпоширенішими (і визнаними більшістю за „правильні”) зразками вимови та вживання форм і слів. За ними підрівнюються й ті мовні елементи, які традиційно в тому чи тому діалекті постають як відхилення. Для східнословобожанських говірок, як доводить учений, такими є: а) м'яка вимова приголосних перед [i] будь-якого походження, коли варіанти *тік*, *ніс* зникають; б)зникнення протетичних звуків (*'ули(е)ц'а*, *о'р'іх*); в)прискорений процес уніфікації дієслівних основ 1 і 3-ої осіб однини теперішнього часу (*во'д'у*, *но'с'у* – *'воде*, *'носе*) та ін.

Важливою в трактуванні мовних контактів є концепція „різномовного спілкування”, що доповнює загальновідомі поняття двомовних співвідношень. Близькість української й російської мов у досліджуваному Б. Шарпилом ареалі була підкріплена трьохсотлітнім співжиттям українців і росіян. Взаємопроникнення словникового складу обох мов на згаданій території пов'язане із взаємною зрозумілістю їх, унаслідок чого створилася можливість для спілкування кожного із співрозмовників своєю мовою. Усе це призводить до низки суперечливих, але єдиних у своїй сукупності тенденцій. В обставинах „різномовного спілкування” не виникало потреби в перебудові фонетичної системи, отже, й у зміні артикуляційної бази мовців. Тому зберігається, напр., окаючий тип українських говірок, незважаючи на сусідство та вплив південноросійських говірок. Так само стійко затримуються типові риси морфологічної будови українських говірок.

За безпосередньою участю Б. Шарпила було скориговано методику історико-діалектологічного дослідження лексики новозаселених діалектів. Учений пропонує здійснювати його в таких напрямках:

а) не відмовляючись від аналізу окремих лексико-семантичних рядів переселенських говірок, концентрувати увагу на відмінностях у вирівнюванні лексичної, граматичної та фонетичної систем;

б) не обмежуватись ізольованим аналізом процесів міждіалектної взаємодії в межах слобожанських говірок, а розглядати їх на загальному тлі розвитку південно-східної діалектної системи (зокрема середньонадніпрянського говору);

в) поширити дослідження від аналізу специфічних діалектизмів на „негативний аспект”, беручи до уваги закономірності елімінації вузькодіалектних явищ;

г) посилити соціально-психологічний аспект історичного дослідження парадигматичних і синтагматичних відношень у розвитку лексичної системи, ураховуючи активізацію при різнодіалектному й різномовному спілкуванні явищ інтерференції, аналогії, гіперизації, обмеження спеціалізації знакових структур тощо;

д) диференціювати в контексті застосування всієї сукупності методик лінгвістичного дослідження залежно від специфіки формування й розвитку новозаселених діалектів.

Отже, неоднорідність джерел формування східнослобожанських говірок ставить на порядок денний питання міждіалектної та міжмовної взаємодії в цьому ареалі. Принагідно згаданій проблеми торкалися більшість дослідників мови аналізованого континууму. Міждіалектні зв'язки в процесі розвитку виробили цілу систему специфічних явищ, які дослідив Б. Шарпило. Його положення про розвиток гіперичних явищ, виникнення лексикалізованих реліктів протоговірок, інтенсивне уодноманітнення (вирівнювання) рядів звукосполучень і парадигм за переважаючими типами, що поєднується із строкатістю вторинних (нових) рис в умовах міждіалектної взаємодії, знайшли продовження й розвиток у численних діалектологічних працях науковців, що само по собі свідчить про непересічність Б. Шарпила як особистості й талановитого вченого та глибину його наукових шукань.

У дослідженнях ученого не останнє місце посідають наукові розвідки з проблем історії й теорії епістолярного стилю. Так, у праці „До проблеми історичного вивчення українського епістолярного стилю” Борис Шарпило, аналізуючи сучасний епістолярний стиль, відходить від

поширеної в лінгвістичних колах думки М. Бахтіна, Т. Зоріної, О. Булах та ін., які визначали цей стиль як своєрідний міжстильовий жанр, тотожний з будь-яким листуванням. Як уважає дослідник, „недоліком цієї концепції є орієнтація на зовнішній критерій (листування) без урахування комунікативної функції епістолярного стилю, побудованої на лінгвістичних параметрах міжособистісного спілкування”. Автор зазначає, що таким чином перебільшується значення елементів інших стилів; не враховується діалого-монологічна й текстова будова епістолярію. Дуже важливим завданням у лінгвістиці епістолярію стає дослідження розвитку епістолярного стилю від первинного синкретизму до вироблених параметрів сучасних структур. До таких параметрів учений зараховує:

1) соціально-психологічну зумовленість міжособистісними стосунками. На нашу думку, це дуже важливий параметр у плані дискурсу й когнітивної лінгвістики;

2) відповідну насиченість мовними засобами інтимізації;

3) своєрідну діалого-монологічну структуру;

4) жанрово-стилістичну проникність текстів;

5) засоби лаконізму;

6) наявність стандартних формул;

7) поєднання книжно-літературних і просторічних мовних явищ.

Тривалий час, починаючи з кінця 80-х років, під керівництвом Бориса Антоновича Шарпила діяла творча наукова студентська група, яка досліджувала становлення й розвиток епістолярного стилю. Важливо, що під час цієї роботи були виділені особливості епістолярного стилю як окремого різновиду спілкування:

1. Двобічність – автор листа й адресат, до якого він звертається, обмінюється думками. Адресат може бути й колективний, але лист до колективного адресата за своїми стилістичними рисами виходить за сферу суто епістолярну, це певне схрещення епістолярного й, можливо, публіцистичного чи літературно-художнього стилів.

2. Спілкування в писемній формі відбувається зазвичай між знайомими людьми, проте, коли автор звертається до незнайомої особи, він щось про неї знає, адже інтереси автора якоюсь мірою пов'язані з життям і діяльністю цієї особи.

3. Стиль кожного листа буде характеризуватися елементом „приспосовання” до стилю адресата. Це „приспосовання” може бути виявом позитивного ставлення до адресата та його стилю, а також негативним, коли автор листа протестує проти поведінки, думок, отже, і стилю адресата, полемізує з ним. „Приспосовання” може бути інертним, байдужим, коли характер адресата, його стиль дещо відрізняється від автора листа. З метою зближення контактування автор може „стилізувати” більшою або меншою мірою „під адресата”. Нарешті, може бути певний ідейний і стильовий контакт (лист до друга) або сильне й дружнє прагнення передати адресату свої ідеї і свій стиль, „злитися” з адресатом: тоді авторський стиль інтимізується, набуває природності, залежно від характерів – або стає експресивним (або фамільярним), або стає дуже діловим, навіть сухим – передати суть справи, а все інше адресат і без того розуміє.

Отже, Б. Шарпило своїми працями увічнив проблематику українсько-російської та міждіалектної взаємодії. Явища гіперизму – одна з ланок у когнітивному осмисленні мовотворчого процесу. Саме Б. Шарпило як історик і теоретик ще на етапі класичного мовознавства визначив проблематику вивчення говіркового мовлення південно-східного кута України. Визнаними є досягнення Б. Шарпила-науковця у вивченні епістолярного стилю.

У підготовлену до друку збірку статей поміщено найбільш відомі праці Б. А. Шарпила зі збереженням особливостей першоджерел.

*К. Д. Глуховцева
А. О. Найрулін*

НАЙВАЖЛИВІШІ НАУКОВІ ПРАЦІ Б. А. ШАРПИЛА

1. Деякі закономірні риси системи словотвору іменників в українських говорах південно-східного мовного пограниччя // Мовознавство. – 1970. – № 3. – С. 51 – 59. (У співавторстві з Сікорською З. С.).

2. Деякі особливості формування й розвитку українських говірок Східної Слобожанщини // Доп. та повідомл. на наук. конф. за 1955 р. Ворошиловградського пед. ін-ту. Секція мови та літератури. – Ворошиловград, 1956. – С. 23 – 25.

3. До лінгвістичної проблематики світоглядної спадщини Т. Г. Шевченка // XXXI наук. Шевченківська конф. (9 – 11 берез. 1994 р.). – Луганськ, 1994. – С. 130 – 132. (У співавторстві з Найруліним А. О.).

4. До питання про історичну природу деяких гіперичних явищ в говорах південно-східного наріччя української мови // Наук. зап. Ворошиловгр. пед ін-ту. Вип. 5. – Ворошиловград, 1956. С. 59 – 74.

5. До питання про генезис діалектних груп української мови // Тез. докл. и сообщ. на итоговой науч. конф. Луган. пед. ин-та за 1958 г. Сер. филологических наук. – Луганск, 1959. – С. 90 – 96.

6. До проблеми історичного вивчення українського епістолярного стилю // Проблеми філології: зб. наук. пр присвячений 70-річчю ін-ту. – Луганськ, 1993. – С. 113 – 120.

7. До характеристики системи словотвору іменників в українських говорах південно-східного мовного пограниччя // Праці XIII Республік. діалектол. наради. – К., 1970. – С. 229 – 238. (У співавторстві з Сікорською З. С.).

8. Епістолярій – один з резервів гуманітаризації // Дивослово. – 1996. – № 11. – С. 22 – 24. (У співавторстві з Найруліним А. О.).

9. Збірник вправ з історичної граматики української мови : навч. посіб. для студ. мовно-літ. фак. – К. : Рад. шк, 1958. – 176 с. (У співавторстві з Безпальком О. П. та Маштабей О. М.).

10. Із спостережень над словотвором іменників в українських говорах південно-східної мовної території // Совецание по Общеславянскому лингвистическому атласу (Черновцы, 24 – 30 июня 1971 г.): тез. докл. – М., 1971. – С. 90 – 92 (У співавторстві з Сікорською З. С.).
11. Іменники з суфіксами суб'єктивної оцінки в сучасній українській мові // Мовознавство. – 1977. – № 6. – С. 13 – 29 (У співавторстві з Сікорською З. С.).
12. Історія української літературної мови XVI ст. в науковій спадщині І. Огієнка // Іван Огієнко (Незабутні імена української науки): тези доп. Всеукр. наук. конф. – Л., 1992. – Ч. П. – С. 197 – 199 (У співавторстві з Чевердак В. В.).
13. Круглий стіл журналу „Мовознавство” // Мовознавство. – 1986. – № 6. – С. 49 – 50.
14. Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: збірник актових документів / упоряд. О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило. – К.: Наук. думка, 1986. – 219 с.
15. Наукова спадщина О. О. Потебні і проблеми вивчення слобожанських говірок української мови // Творча спадщина О. О. Потебні і сучасні філологічні науки: тези доп. – Х., 1985. – С. 184 – 185 (У співавторстві з Глуховцевою К. Д.).
16. Про деякі аспекти історичного дослідження російсько-українських мовних зв'язків // Республ. наук. конф. з питань російсько-українських мовних зв'язків: тези доп. – Луганськ, 1964. – С. 126 – 131.
17. Про інтерфікси та інтерфіксацію // Укр. Мовознавство – 1977 – Вип. 5. – С. 42 – 46 (У співавторстві з Сікорською З. С.).
18. Рідна говірка Б. Д. Грінченка в його мовно-творчій спадщині // Борис Грінченко: тези доп. респ. наук.-практ. конф. – Ворошиловград, 1988. – С. 99 – 101 (У співавторстві з Глуховцевою К. Д.).
19. Спроба порівняльно-історичної характеристики східнослобожанських (старобільських) говірок // Діалект. бюл. – Вип. 7. – К., 1980. – С. 3 – 23.

20. Твірні основи і твірні слова // Укр. мова і л-ра в шк. – 1976. – № 10. – С. 32 – 43 (У співавторстві з Сікорською З. С.).

21. Топоніміка Східної Слобожанщини // Доп. та повідомл. на наук. конф. за 1956 р. Ворошиловгр. пед. ін-ту. Секція мови та літератури. – Ворошиловград, 1957. – С. 30 – 33.

22. Українські говірки Луганщини в їх відношенні до діалектної системи південно-східного наріччя української мови. – Луганськ, 1958. – 55 с.

23. Українсько-російські міжмовні контакти і деякі тенденції розвитку українського словотвору в умовах науково-технічної революції // Науково-технічний прогрес і мова : тези доп. – Житомир, 1976 (У співавторстві з Сікорською З. С.).

Підготувала проф. К. Д. Глуховцева

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИЧНУ ПРИРОДУ ДЕЯКИХ ГІПЕРИЧНИХ ЯВИЩ У ГОВОРАХ ПІВДЕННО- СХІДНОГО НАРІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У дослідженнях з історії мови серед інших фонетичних і морфологічних змін згадуються явища, які одержали назву гіперизмів. Під гіперизмами прийнято розуміти уявно правильні звукосполучення й форми, які виникли внаслідок дії хибної аналогії. Вони розвиваються найчастіше в умовах, коли мовці хибно ототожнюють етимологічно неоднорідні ряди звуків і форм і уніфікують їх за певним поширеним зразком.

В українській і російській мовах низку гіперизмів помітив Л. Булаховський. Зокрема, на його думку, нефонетичний [і] в українських іменниках на **-івля** (*будівля, торгівля* та ін.) „виник як гіперизм на стику з говірками, де під впливом *торгую, купую* виникли форми *торгувля, купувля*, сприйняті аналогічно до *кунь, вул: кінь, віл*” [1, с. 102].

Окремі гіперичні явища виявлені й іншими дослідниками. Особливо часто фіксуються гіперизми в умовах взаємодії різних мов і діалектів. Г. Шило, характеризуючи розвиток протези в діалектах української мови, спостеріг, що в лемківських говірках (як він вважає, під впливом сусідніх говірок словацької мови) „відчувається намагання зберегти „чистий” голосний назвук, і через цю надмірну тенденцію відпадають не тільки протетичні, але також і первісні приголосні, напр.: *оздух* (воздух), *орох* (горох), *орон* (ворон), *ато* (япко), *авор* (явор) [2, с. 246]. С. Копорський розглядає поширення „чокання” в окремих російських говірках як наслідок взаємодії цокаючих говорів із говорами, які розрізняють [ц] і [ч]. „Це пояснюється тим, – зауважує автор, – що люди, прагнучи перейти в мовленні на правильну вимову, уживають [ч] не там, де потрібно” [3, с. 203]. І перше, і друге явища є гіперизмами: у першому випадку втрата етимологічних [в], [г], [й] виступає як наслідок хибної аналогії до слів, які історично не мали початкових [в], [г], [й], але в певних діалектах набули їх унаслідок розвитку протези; у другому – хибна аналогія поширилася на слова, у яких уживався властивий для російської мови звук [ц]. Цей звук

не був відрізнений мовцями від вторинного [ц], який виник в інших словах замість [ч].

Розвиток гіперичних явищ спостерігається також в інших мовах. Так, у східнонімецьких діалектах під впливом панівної верхньонімецької вимови поширилася вимова будь-якого початкового [j] як [g] (*gar* замість *Jahr*, *Gosef* замість *Josef*, *gung* замість *jung*) як реакція проти нижньонімецького [j] замість етимологічного [g] *jott* замість *gott*, *jut* замість *gut* і под.) [4, с. 137 – 138]. Отже, тут поширюється хибна аналогія до звукосполучень типу *gott*, *gut* на вимову слів, для яких звук [g] не є етимологічним, чого мовці не помічають, прагнучи подолати „неправильну” вимову *jott*, *jut* і под.

Як видно з прикладів, розвиток гіперизмів сполучається з хибним ототожненням етимологічно неоднорідних рядів звуків або форм. Умовою для такого ототожнення є наявність хитань між „правильними” й „неправильними” з точки зору мовного колективу звукосполученнями й формами при сильній (надмірній) тенденції до витіснення „неправильних” звукосполучень і форм.

З фактів, засвідчених дослідниками, випливає, що така мовна ситуація створюється при гострому протиставленні архаїчних явищ утворенням (*кунь*, *вул* – *кінь*, *віл*); літературних – не літературних (*добрыя жены* – *доброй жены*); різномовних (вплив словацьких неопротезованих форм на форми українські південно-західного типу з розвиненою протезою); різнодіалектних, коли відбувається витіснення певного діалекту явищами іншого, провідного діалекту (витіснення цокання в російських говірках, витіснення нижньонімецької діалектної заміни будь-якого початкового [j] звуком [g] та ін).

Ураховуючи наведені факти й загальні міркування, що з них випливають, спробуємо з’ясувати історичну природу деяких фонетичних і морфологічних явищ, виявлених в українських говорах південно-східного наріччя, насамперед полтавських і слобожанських.

Маємо на увазі зовнішньо різнотипні діалектні явища, які ще не одержали задовільного історичного пояснення: заміна етимологічних [y], [a] звуком [o] (*от’уг*, *огорка*, *кор’ін*, *окац’їя*, *оптека*), поширення неетимологічної м’якості [p] (*гр’ад*,

пужар'), утрата етимологічного [г] (*орох*), уніфікація форм називного відмінка однини чоловічого роду членних прикметників за типом м'якої основи (*с'ір'ийвоук*).

З'ясування природи згаданих явищ вимагає деяких відомостей про історичні умови розвитку говорів Полтавщини й Слобожанщини.

Як відомо, у XVI – XVII ст. на східній Полтавщині й Слобожанщині схрещувалися переселенські рухи з густозаселеною на той час Середньої Наддніпрянщини з переселенськими рухами, джерелом були Поділля, Волинь та інші південно-західні території, а також Чернігівщина. Дослідниками історії української мови з'ясовано, що в XVI – XVII ст. уже були сформовані головні риси діалектних систем південно-західного, південно-східного й північного наріч української мови [5]. Це дозволяє вважати, що переселенці з Правобережжя та Чернігівщини заносили на Середню Наддніпрянщину, східну Полтавщину й Слобожанщину елементи південно-західного й північного наріч української мови.

Отже, у XVI – XVII ст. у говірках Лівобережжя відбувалися складні процеси міждіалектних взаємовпливів. Для з'ясування їх закономірностей необхідно систематизувати найголовніші факти відносно дозаселення й заселення лівобережних і слобожанських територій і зіставити ці факти зі свідченнями лінгвістичної географії.

Істориками доведено, що дозаселення Лівобережжя відбувалося не як одночасовий акт, а шляхом поступового розосередження населення на схід та південний схід. Західна Полтавщина віддавна обмінювалася населенням з Київщиною та Черкащиною.

З люстрацій Канівського та Черкаського замків 1552 р. відомо, що Канівські „уходи” мали своєю крайньою межею на сході місцевість при впадінні р.Хорола у р.Псьол біля стародавнього Голтова (Говтва), а Черкаські „уходи” закінчувалися в районі Кременчука, Глинська [6, с. 49].

Разом з тим є факти про наявність у XV – XVI ст. на Лівобережжі старожитнього стабільного населення [7, с. 224].

Від першої половини XVII ст. до нас дійшли численні достовірні дані про заселеність Лівобережжя. За картою

Боплана (1650 р.), на території Полтавщини (у старому розумінні цього слова, як губернії) нараховується понад 300 населених пунктів, у тому числі: на Посуллі –164, у басейні Псла – 71 (з них 42 – на узбережжях Хоролу), а в басейні Ворскли – усього 9 населених пунктів [8, с. 208]. Аналогічні відомості одержуємо і з інших карт України XVII ст. [9]. „Книга большому чертежу” дає детальний перелік населених пунктів на Посуллі й Попсіллі, а в басейні Ворскли називає лише Полтаву [10].

За інвентарем Вишневецьчини 1647 р. історики нараховують понад 140.000 душ населення Полтавщини. При цьому характерно, що коли в Лубнах було 2.646 господарств, у Лохвиці – 3.325, Хорольській волості –1.297, то в Полтаві нараховувалося всього 812 господарств [7,208].

На південно-східній Полтавщині, у басейні Ворскли, населені пункти існували, без сумніву, не лише у XVII, а і в XVI, XV і попередніх століттях. Проте порівняно із західною Полтавщиною населення тут було кількісно незначним і менш стабільним. А. Баранович, який досить аргументовано заперечує можливість повного спустошення Лівобережжя в XVI ст., вважає східною межею заселення Полтаву.

Є всі підстави вважати, що басейн р. Ворскли став інтенсивно заселятися в 40-х роках XVII ст.

Для діалектології важливо з'ясувати територіальні джерела дозаселення басейну Ворскли. Старожитнє населення цього району насамперед поповнювалося вихідцями з густозаселеної північно-західної Полтавщини, а також з Чернігівщини.

Друга хвиля народної колонізації південно-східної Полтавщини пов'язана почасти з історією Запоріжжя, почасти з пересуванням безпосередньо на Лівобережжя великих мас утікачів з-за Дніпра. Північна (Лівобережна) околиця запорізьких земель у басейнах південної Ворскли, Самари й Орелі, за свідченнями істориків Запоріжжя, „справедливо вважалася найбагатшою і найбезпечнішою околицею запорізьких вільностей і тому була найбільш заселена” [11, с. 197]. Найбільшу частину запорізького контингенту становили вихідці з Поділля, Волині, Галичини та інших задніпряньських територій. Крім того, саме через територію

Запоріжжя прямували безпосередньо на Лівобережжя маси втікачів, які не зупинялися на Запоріжжі, а пересувалися на вільні землі східної Полтавщини та Слобожанщини.

Сотні Нехворощанська, Маяцька, Царичанська були засновані вихідцями з Уманщини. Численні факти про заселення басейну Ворскли дозволяли історикам навіть робити висновок, що „основа полтавського полку закладена вихідцями з Поділля” [6, с. 90].

Таким чином, у басейні Ворскли в XVII ст. на кількісно незначне старожитнє населення нашарувалися величезні контингенти переселенців із західної та північно-західної Полтавщини, Чернігівщини, Правобережжя (насамперед Поділля).

Очевидно, спершу й найгустіше була заселена прибережна смуга Дніпра та гирла Ворскли, Орелі, Самари. З часом задніпрянська колонізація посувалася вгору, проти течії згаданих річок і дедалі все більше перехрещувалася з північно-західною та західною полтавською й чернігівською хвилями колонізації, які йшли їй назустріч. Зрозуміло, що Посулля й Попсілля не могли знати таких значних зрушень у складі заселення. Лубенщина, Гадяччина, Роменщина, Миргородщина, Хорольщина були віддавна густозалюднені, а тому вони могли прийняти на свої землі лише порівняно незначну кількість переселенців.

Діалектологічні свідчення узгоджуються із згаданими особливостями заселення південно-східної Полтавщини. Українські зірки на схід від Псла, безсумнівно, мають південно-східну діалектну основу, проте в них наявні значні відмінності від говірок Посулля й Попсілля, які навряд чи можна розглядати інакше, як наслідок південно-західного діалектного впливу. Найхарактерніша з таких рис – поширеність дієслівних форм III особи однини та множини теперішнього часу та II особи множини наказового способу з кінцевим твердим [т] [12, с. 169].

Заселення Західної й Центральної Слобожанщини (сучасна Сумщина, Харківщина) припадає головним чином на XVII ст. Маємо матеріал про територіальні джерела заселення цих територій:

1. Елементи „внутрішньої колонізації”, яка виявлялася в поступовому пересуванні людності з густонаселеної

Чернігівщини та північно-західної й західної Полтавщини на схід, насамперед – на Північну Слобожанщину. Так, на Путивльщину перейшли великі контингенти жителів з Конотопщини. Сюди ж після 1638 р. переселилися кілька тисяч утікачів з Гадяччини [13; 7, с. 11 – 13]. У 30-х роках XVII ст. на північній Харківщині й Белгородщині з'являється багато переселенців з Гадяча, Лохвиці, Миргорода [14, с. 160]. У середині XVII ст. створюються „ухідницькі” пасіки на рр. Мерчику й Мерлі. Вони належали жителям Гадяча, Лохвиці, Сорочинців, Зінькова, Хорола [15, с. 50]. Близько 1646 р. у Чугуїв переселилося 205 „черкас” із Опішні [14, с. 383]. Слобода Терни (на Лебединщині) була заснована вихідцями з Конотопа, Батурина, Ічні, Ромен, Прилук, Лохвиці; слобода Миропілля (Сумщина) – вихідцями з Ромен, Сум, Борзни, Конотопа, Зінькова, Гадяча, Лохвиці та ін. [14, с. 76 – 80].

2. Поряд з „лівобережною”, внутрішньою, колонізацією Слобожанщини відбувалися переходи великих мас населення в цей край безпосередньо з Правобережжя. Так, є безліч свідчень про дозаселення „вихідцями з-за Дніпра” Сум, Охтирки, Золочева, Балаклії, Мурафи, Коломака та ін. Частина населених пунктів була дозаселена вихідцями з Коростеня (Краснокутськ), Умані (Мурафа), Ставищ (Суми) і ін. 1679 р. близько 20.000 козаків Чигиринського, Канівського, Уманського, Брацлавського, Білоцерківського та інших полків були поселені на території Сумського, Охтирського, Харківського та інших слобідських полків, причому одним із мотивів поселення їх на цій території було те, що в цих містах і слободах уже проживали родичі згаданих козаків, які переселилися сюди раніше [14, с. 406].

Діалектологічні дані свідчать про південно-східну основу говірок Сумщини й Харківщини [12, с. 172]. Отже, південно-західні діалектні риси, занесені переселенцями з Правобережжя, очевидно, розчинились у говірках середньонаддніпряньського, зокрема й західнополтавського типу. Проте в окремих говірках Слобожанщини внаслідок певних історичних причин затрималися деякі південно-західні риси. Зокрема такі явища виявлені на Лебединщині [16, с. 143].

Заселення Східної Слобожанщини, середньої частини басейну Дінця та басейнів його приток Красною, Айдару, Євсугу,

Деркулу, відбувалося, насамперед, шляхом розосередження на схід населення Чернігівщини, Полтавщини й Харківщини, спершу – шляхом створення „ухідницьких” станів, потім – постійних населених пунктів. Більшість українських слобід на так званій Старобільщині (група північних районів Луганської області) виникла в 2-й половині XVII ст. [17]. Відносно північної групи районів краю (Троїцький, Білокуракинський, Марківський) є найбільше свідчень про зв'язки із західною й північною Полтавщиною, Сумщиною і ближчими районами північної Харківщини. У південно-західній частині краю (Сватівський, Кременський райони, частково Білокуракинський, Старобільський) були тісні колонізаційні зв'язки з південно-східною Полтавщиною й Харківщиною. У населених пунктах центральної частини краю (на узбережжях верхньої течії Айдару й Білої) був значний шар переселенців з південно-східної Чернігівщини.

Як відомо, частина українського населення слобід Урива, Єндовища, Коротояка й інших поселень Острогозького полку, заснованих 1651 – 1652 рр. вихідцями з Чернігівщини, була переселена 1732 р. до Старобільська й приміських сіл, а також до Білолуцька, Закотної, Осинової та ін. [18, с. 164; 19, с. 57].

Отже, на Східній Слобожанщині переважав полтавсько-слобожанський елемент населення при наявності значної кількості переселенців зі східної Чернігівщини та можливих зв'язках за походженням частини полтавчан і слобожан з правобережною Україною.

Разом з тим упродовж усієї історії заселення Лівобережжя, особливо Східної Слобожанщини, українські говірки інтенсивно взаємодіяли з говірками російського населення, що пояснюється тісними зв'язками українців і росіян, які проживали на новозаселених територіях протягом 300 років у безпосередньому сусідстві й спілкувалися в усіх сферах економічного, політичного й культурного життя.

Свідчення лінгвістичної географії щодо говірок Східної Слобожанщини ще раз стверджують спостереження відносно певних відмінностей українських говірок південно-східної Полтавщини й Харківщини (на схід від річки Псьол) від говірок західної й північної Полтавщини.

Зокрема, говірки південно-західної частини Старобільщини, яка пов'язана колонізаційними зв'язками зі східною Полтавщиною, мають риси, спільні з говорами східної Полтавщини (явище уніфікації форм називного відмінка однини чоловічого роду прикметників за зразком м'якої основи, поширеність твердого [т] у дієслівних формах, вимова *орох* ін.).

Говірки ж північно-східної Старобільщини (напр., Марківського району), пов'язані історично із західною й північною Полтавщиною. Жаданих рис не мають, як і відповідні полтавські говірки.

Отже, неоднорідність джерел заселення спричинила міждіалектні взаємовпливи, унаслідок яких у говірках усієї південно-східної України перемогли й поширилися діалектні риси Середньої Наддніпрянщини.

Проте в говірках територій, де міждіалектні взаємовпливи були особливо інтенсивні, збереглися південно-західні або північні діалектні нашарування, а також склалися на ґрунті міждіалектних взаємодій деякі нові говіркові явища. Це, насамперед, стосується говірок південно-східної Полтавщини, Харківщини, Східної Слобожанщини.

У світлі відомостей про історію дозаселення й заселення Полтавщини й Слобожанщини та взаємодію різнодіалектних явищ, які вибувалися залежно від умов колонізації, можуть бути з'ясовані й деякі новоутворені діалектні риси в говірках південно-східного наріччя.

1. Заміна етимологічного [y] на [o]

У говірках Східної Слобожанщини засвідчені факти заміни етимологічного [y] звуком [o] в окремих словах: *опир, от'уг, одова, огорка, огол'ниї* (упир, утюг, удова, угольний).

У багатьох випадках фіксується вимова замість [y] дещо звуженого [o] ([o^y]), що також не може розглядатися інакше, як заміна [y] на [o]: адже загальною закономірністю звукової системи говорів є звуження ненаголошеного [o], ненаголошений [y] позиційно в [o] не переходить, за винятком окремих слів: *ко^yрд'ук, Бо^yнчужний* (прізвище), *ко^yр'ін'* і т. д.

Такі факти поширені й у говірках інших районів Слобожанщини, напр., Куп'янського й Дворічанського [20], а також в українських говірках Воронежської області [21].

Заміна етимологічного [y] на [o] в згаданих випадках не може бути пояснена суто фонетичними причинами, тому що для звукової системи говірок південно-східного наріччя характерна схильність до помірною звуження ненаголошеного [o] у сприятливих для цього фонетичних умовах, але не властиве протилежне явище – поширення ненаголошеного [y] в [o].

У деяких із спостережених нами випадках перехід [y] > [o] міг підтримуватися певними сприятливими умовами (асимілятивний вплив наступного [o] – *одова*; дисимілятивний вплив наступного [y] – *от'уг*). Проте в інших випадках перехід [y] > [o] відбувся всупереч фонетичним умовам (напр., вимова *кор'н'*, *опир* розвинулася всупереч звужуючому впливу наступних звуків).

Відповідна зміна спостерігається переважно в словах з незрозумілою для широких кіл мовців етимологією.

Ці факти, підтримані відомостями лінгвістичної географії про поширеність згаданого явища в говірках на межі південно-західного й південно-східного наріччя, а також у говірках Слобожанщини, дозволяють розглядати відповідну діалектну рису як гіперизм, який є наслідком взаємодії говірок із властивим для південно-західного наріччя „сильним уканням” і старожитніх говірок Середньої Наддніпрянщини з помірним, часто слабким ступенем звуження [o].

При перевазі середньонаддніпрянського типу вимови „сильне укання” переселенців з правобережжя (*гулува*, *худали* і т. п.) сприймалося як „неправильне” й витискалося провідним типом вимови із збереженням або незначним звуженням [o]. У таких умовах етимологічний ненаголошений [y] в словах з незрозумілою для мовців етимологією міг також сприйматися як „неправильна” вимова, „укання”. Унаслідок цього за хибною аналогією поширювалася уявно правильна вимова *кор'ін'*, *от'уг* проти *кур'ін'*, *ут'уг*, як *ход'ім*, *голова* проти *худ'ім*, *гулува* і под.

2. Заміна етимологічного [a] на [o]

У говірках Слобожанщини, як і в інших говорах південно-східного наріччя, поряд із уживанням звука [o] на місці

етимологічного [a], успадкованим від староруських часів (*Олексій, комор'а* й под.), спостерігається дальше поширення цього звука на місці етимологічного [a]. Засвідчена величезна кількість таких фактів, насамперед, у словах з незрозумілою для мовців етимологією, особливо часто – запозичених: *бокляжани, ковалер'їя, коптан, коліфікац'їя, окац'їя, оптека, облост', хвоми'їя, отага, щовел'* та ін.

У більшості випадків перехід [a] > [o] підтримується певними фонетичними умовами (лабіалізуючий вплив сусідніх губних та задньоязикових приголосних, асимілюючий та дисимілюючий вплив голосних наступних складів тощо) й аналогічним впливом інших слів.

Згадане явище особливо поширене саме в говірках Слобожанщини, які межують з акаючими російськими говірками. Але, незважаючи на наявність російського впливу, насамперед у лексиці, більшість говірок Слобожанщини зберігають послідовно окаючий тип і не підпадають впливу акання. У таких умовах розвиток неетимологічного [o] замість [a] в багатьох словах може підтримуватися ще й хибною аналогією до вимови типу *кропива, зоря, рокита*, усупереч акаючі вимові російського та північноукраїнського типу *кропива, зоря, ракита* і т. д.

3. Розвиток етимологічно невиправданої м'якості [p]

У багатьох говірках південно-східного наріччя поширені факти палаталізації [p] у тих випадках, коли давньоруська мова, як і пізніше українські говори Середньої Наддніпрянщини, мали твердий етимологічний [p]: *гр'ад, гр'аниц'а, р'ама, комор'а, мак'ітр'а, пужар', базар'* і под. Суто фонетичні факти не з'ясовують причин розвитку цього явища, оскільки для відповідних говірок не характерне пом'якшення якого [p] у відповідних позиціях (пор. *гр'ад* і *гаразд* тощо). Причини появи згаданого явища слід шукати в особливостях розвитку південно-східного наріччя.

На підставі пам'яток XVI – ХУІІІ ст. дослідники переконливо доводять, що 200 – 300 років тому на Лівобережжі явища диспалаталізації [p] були поширені південніше, ніж тепер, а в говірках Полтавщини явище розрізнення

етимологічної м'якості й твердості [p] траплялися поряд із явищами диспалаталізації будь-якого [p] [22, с. 18].

Неоднорідність типів вимови [p], на нашу думку, пояснюється впливом говірок переселенців з Чернігівщини й Правобережжя. Проте факти діалектології незаперечно свідчать, що в сутичці говірок з диспалаталізованим [p] і старожитніх говірок Середньої Наддніпрянщини, які споконвічно розрізняли твердий і м'який [p], могли останні говірки. Явища вимови диспалаталізованого [p] навіть у північній смузі говірок дедалі відсувається на північ. У цих умовах поява етимологічно невинуватої м'якості [p] може бути пояснена лише внаслідок намагання уникнути „неправильної”, диспалаталізованої вимови [p]. Вимова типу *гр'ад*, *р'ама*, *комор'а* і под. розвинулася як уявно правильна вимова за хибною аналогією до вимови *гр'азно*, *р'ад*, *бур'а* і под.

4. Утрата початкового етимологічного [г]

У говірках південно-східного наріччя української мови наявна вимова *орох* (із втратою етимологічного [г]). Найбільше поширена така вимова на Слобожанщині та південно-східній Полтавщині, тобто на територіях, розташованих на схід від Псла. У говірках Лівобережжя на захід від Псла така вимова або зовсім відсутня, або поширена спорадично.

Характерно, що в говірках Східної Слобожанщини, історично пов'язаних із західною й північною Полтавщиною (напр., у говірках Марківського р-ну Луганської обл.), панує лише вимова *горох*, тоді як у говірках, пов'язаних низкою явищ із східною Полтавщиною (Сватівський, Старобільський р-ни), систематично виступає вимова *орох*.

Свідчення лінгвістичної географії, таким чином, дають підставу для пояснення цього явища особливостями діалектних відносин на східній Полтавщині й Слобожанщині. Саме тут відбувалися найзначніші міждіалектні взаємовпливи, у процесі яких одержати перевагу риси середньонаддніпрянського говору, для якого характерний незначний розвиток протези (пор. вимову *огон'*, *ор'іх*, *улиц'а* і под., поширену в більшості цих говірок). Були знівельовані й зникли характерні для говірок переселенців з території південно-західного наріччя явища сильної протези

(*горати, гор'іх, гинчий, гулиц'а, Гуман', ворати, вулиц'а, ворел і под*).

В умовах процесу витіснення з говірок протетичного [г] мовці, без сумніву, відчували хитання й відносно вимови слова *горох*. Їм, звичайно, не могла бути відома етимологія цього слова, а тому за аналогією до випадків типу *горати, гулиц'а* і т. д. вони сприймали в цьому слові [г] як приставний і уникали його вимови.

Таким чином, вимова *орох* виникла як уявно правильна за аналогією до вимови типу *орати, ор'іх* і под. в умовах відштовхування від „неправильної” вимови типу *горати, гор'іх* і под.

5. Уніфікація форм називного відмінка однини чоловічого роду прикметників за типом м'якої основи

Відомо, що в деяких говорах південно-східного наріччя поширене пом'якшення кінцевого приголосного твердих основ прикметників у називному відмінку однини чоловічого роду з ненаголошеною флексією і поява в цій формі флексії **-ий** замість **-ий**: *с'ір'ій воук, б'іл'ій сн'іг* і под. [12, с. 167 – 168]. Ізгласа форм типу *с'ір'ій воук* розпочинається на східному березі р. Псьол, перетинає східну Полтавщину й Харківщину й завершується на Старобільщині (в околицях м. Старобільська). Отже, згадане явище характерне насамперед для говірок дозаселених у XVI – XVIII ст. і новозаселених територій. Говіркам з більш стійким старожитнім населенням (на захід від Псла) ця риса зовсім невластива.

Помічено, що відповідне явище поширене головним чином у говірках „козачих слобід” – сіл, які сформувалися шляхом вільної колонізації в XVI – XVII ст. У багатьох випадках поширення форм типу *с'ір'ій воук* сполучається з явищами, які можуть розглядатися як наслідки впливу південно-західного наріччя (кінцевий твердий [т] у дієслівних формах, форми типу *тел'ов'і, кон'ім, л'уд'ім, кон'ом, долон'ойу* і под), або явищами, які витворилися внаслідок взаємовпливу різнодіалектних елементів (напр., за свідченнями архіву ДАУ, у говірці давнього козацького села Соколів (Зміївський р-н Харківської обл.) спостерігається *с'ір'ій воук, дзв'ір', тел'ов'і, кон'ім, л'уд'ім, л'убов'и, орох,*

колод'із', вулик; у говірці колишнього кріпацького села цього ж району Шолудівці – *с'ірий воук, зв'ір, тел'ат'і, кон'ам, л'уд'ам, л'убов'і, горох, колод'аз', вул'ік*).

Розглядаючи відповідні форми в порівняльно-історичному аспекті, виявляємо такі факти:

а) для більшості говорів Середньої Наддніпрянщини характерне розрізнення відповідних форм твердої й м'якої основ прикметників (*с'ірий, син'ій*) при хитаннях щодо окремих прикметників (*житній, житн'ій*).

Для більшості говорів південно-західного наріччя характерна уніфікація форм м'якої основи за твердим типом [12, с. 97]. У частині говорів північного наріччя є фонетичні відмінності у вимові флексій прикметників у зв'язку з особливим типом артикуляції [и^і], [і^и].

У деяких говорах Наддніпрянщини зафіксовано фонетичний перехід флексій прикметників твердої основи [и] в звук [і], що пояснюється асимілюючим впливом кінцевого напруженого [й]: *грубий > грубій > грубі*;

б) у письмових пам'ятках XVI – XVIII ст. з різних територій України засвідчено безліч прикладів написань типу *обозній, значковій* і под. Такі написання поширені в пам'ятках XVII – XVIII ст. не лише з південної Полтавщини, а й з території західної Полтавщини, Чернігівщини, Київщини, які не мають у своїх говірках форм типу *с'ір'ій воук*. Це написання не може бути доказом відповідної вимови, оскільки писарі плутали на письмі букву **ы** з **и**, а замість **и** перед кінцевим **й** за тодішніми нормами писали **і**.

Проте деякі пам'ятки свідчать про різні типи вимови кінцевих приголосних основ і флексій прикметникових форм. Так, у „Пересторозі” Іова Борецького, безумовно, представника вимови західноукраїнського діалектного типу, буква **і** виступає в згаданих формах лише після **г, к, х** і шиплячих. Поряд з тим, у згаданій пам'ятці помітна перевага твердого типу основ: *заходных, теперешные* і т. п. [23].

Невпорядкованість написань відповідних форм у лівобережних пам'ятках може певною мірою відбивати незавершеність переходу **ы, и > и**, наявність ще в XVII ст.

навіть у говірках західної Полтавщини хитань між вимовою **и**, **и^і**, **і^и** [24, с. 23].

Викладене дозволяє пояснити поширеність форм типу *с'ір'її воук* у говорах південно-східного наріччя в такий спосіб:

1. Згадані форми вживалися на Полтавщині й Слобожанщині залежно від внутрішніх закономірностей розвитку говірок на дозаселених і новозаселених територіях (на схід від р. Псьол).

2. Головною причиною їх поширення була взаємодія південно-західного за походженням явища уніфікації основ прикметників за твердим типом з переважаючим діалектним типом Середньої Наддніпрянщини, для якого віддавна було властиве розрізнення твердої і м'якої основ прикметників.

Уніфікація форм прикметників за типом м'якої основи є за своєю природою явищем гіперичним і була зумовлена прагненням подолати „неправильні” форми типу *домаишній, синій* і т. д.

Саме тому згадане явище властиве, головним чином, говіркам територій, де інтенсивно взаємодіяли різнодіалектні елементи.

Розвиток названого гіперизму був підтриманий і сукупністю низки сприятливих фонетичних і морфологічних умов, а саме: наявністю в говорах Середньої Наддніпрянщини хитань між формами твердої і м'якої основ окремих прикметників, що могло бути пов'язане і з незавершеністю в частині говірок переходу давньоруських [**ы**], [**и**] (**і**) в українське [**и**] у вимові флексій прикметників.

Таким чином, історико-діалектологічний аналіз групи гіперичних явищ, виявлених у говірках південно-східного наріччя, дозволяє зробити зисновок, що різнодіалектні взаємовпливи створюють особливо сприятливі умови для розвитку й поширення гіперизмів. З цієї точки зору можуть бути з'ясовані деякі зміни у фонетиці й граматичній будові різних мов і діалектів, які не впливають безпосередньо з регулярних звукових і граматичних співвідношень тієї чи іншої мови або діалекту.

Висловлені в статті міркування мають характер припущень і потребують подальшої перевірки на ширшому фактичному матеріалі.

Література

1. Булаховський Л. З історичних коментарів до української мови. Голосні повного утворення // Наук. зап. КДУ. – Т. 5. – Вип. 1. – К., 1946.
2. Шило Г. Явище протези в слов'янських мовах // Вопр. славянського языкознания. – Кн. 2. – Л., 1949.
3. Копорский С. Цоканье в Калининской области // Материалы и исследования по русской диалектологии. – Т. 3. – М. – Л., 1949.
4. Жирмунский В. Восточно-средненемецкие говоры и проблема смешения диалектов // Язык и мышление. – Т. 6 – 7. – М. – Л., 1936.
5. Гумецька Л. Нариси з історії української мови. Із спостережень над мовою найдавніших українських драматичних сцен // Мовознавство. – Т. 10. – К., 1952.
6. Падалка Л. Прошлое полтавской территории и ее заселение. – Полтава, 1914.
7. Баранович А. Население предстепной Украины в XVI в. // Исторические записки. – Кн. 32. – М., 1950.
8. Падалка Л. Карта Боплана о заселении полтавской территории во 2-й четверти XVII в. – Полтава, 1914.
9. Кордт В. Матеріали до історичної картографії України – Ч. I. – К., 1931.
10. Книга большому чертежу. – М. – Л., 1950.
11. Зварницький Д. История запорожских казаков. – Т. I. – СПб., 1912.
12. Жилко Ф. Нариси з діалектології української мови. – К., 1955.
13. Попов П. Діалектологічні спостереження на північно-східному кордоні України. – К., 1926.
14. Багалея Д. Очерк из истории колонизации степной окраины Московского государства. – М., 1887.

15. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Богдана Хмельницького. – К., 1932.
16. Бескровный А. К диалектологии слобожанських говорів // Язык и литература. – Т. 2. – Вып. 1. – Л, 1927.
17. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Х., 1858.
18. Головинский П. Слободские казачьи полки. – СПб., 1864.
19. Слюсарський А. Слобідська Україна. – Х., 1945.
20. Лисиченко Л. Говори Купянського и Дворечанського районів Харьковської області : автореф. дис. на стиск. учен. степ. канд. філол. наук. – Харків, 1955.
21. Филатов В. Очерк народных говорів Воронежской губернии. РФВ. – Т. 39. 1898.
22. Варченко І. Фонетические особенности говорів западній Полтавщини в сравнительно-историческом освещении : автореф. дис. на стиск. учен. степ. канд. філол. наук. – Киев, 1955.
23. Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Л. – Львів, 1954.
24. Варченко І. Звуки й – і в західних говірках Полтавщини // Діалект. бюл. – Вип. 5. – К., 1955.

Ворошиловград, 1956 р.

Підготували до друку проф. К. Д. Глуховцева та доц. В. В. Леснова

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕНЕЗИС ДІАЛЕКТНИХ ГРУП УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Діалектологічна наука ґрунтовно дослідила системні ознаки середньонадніпрянських говірок і їх роль у формуванні й розвитку української національної мови (Ф. Т. Жилко, В. С. Ващенко, І. О. Варченко, М. Ф. Наконечний, А. П. Могила та ін.). Унаслідок роботи над укладанням Атласу української мови створено надійний фундамент для уточнення характерних ознак і географічних меж трьох сучасних нарічч української мови: північного, південно-західного і південно-східного.

Значні успіхи має історична діалектологія української мови (праці Ф. Т. Жилка, Й. О. Дзензелівського, С. П. Самійленка, Б. В. Кобилянського, О. М. Маштабей, зарубіжних мовознавців В. Курашкевича, Х. Станга та ін.). Разом з тим слід зауважити певне відставання історичної діалектології від описової:

- а) у багатьох випадках історичні узагальнення обмежені матеріалом писемних пам'яток;
- б) північноукраїнські говори, надто східнополіські, у діахронічному плані вивчені недостатньо.

Достовірні свідчення про середньонадніпрянські говірки не сягають в історію глибше XVII, частково XVI століття. Більш-менш надійний матеріал про діалектні ознаки періоду XIV – XV століть стосується лише південно-західних говірок (Х. Станг, В. Курашкевич, Ф. П. Медведєв, Л. Коломієць, Б. В. Кобилянський та ін.)

У дослідженнях 50-х років поширилася тенденція апріорно розглядати південно-східне наріччя (середньонадніпрянський діалект) як рівночасне за походженням з іншими наріччями української мови.

Без належної аргументації відкидається відоме положення О. О. Шахматова та ін. про первісну „біпартицію” українських говорів. Система середньонадніпрянських говірок проектується на період диференціації давньоруської і сформування окремих східнослов'янських мов.

Згадана точка зору нещодавно була піддана критиці у виступі М. Ф. Наконечного на міжвузівській конференції з питань історичного розвитку української мови (Харків, 1959). М. Ф. Наконечний обстоює традиційне положення про історичну біпартицію українських говорів, наголошує на первісному протиставленні північного і південного діалектного масивів, виводить сучасні південно-східне й південно-західне наріччя з єдиного в минулому південного угруповання говорів української мови.

Питання про взаємозв'язки середньонаддніпрянського говору з північним залишається поза сферою уваги дослідника, який з негативною упередженістю ставиться до висловлюваних у минулому думок про схрещення північного і південно-східного наріч.

Мета запропонованої розвідки – поставити питання про критичний перегляд поширених тепер поглядів на генезис середньонаддніпрянського говору і його історичні зв'язки з іншими говорами української мови. Сучасний стан розвитку мовознавства зобов'язує науково об'єктивно, без будь-яких пересудів синтезувати сучасні досягнення української діалектології з кращими надбаннями старого мовознавства.

Розв'язання проблеми генезису наріч української мови вимагає великої і скрупульозної дослідницької роботи. Потрібно осмислити з історичної точки зору матеріали АУМ, залучити до аналізу нові документальні свідчення, використати порівняльно-історичні зіставлення з говорами російської та інших слов'янських мов, передусім у галузі акцентології. Не ставлячи зараз таких відповідальних завдань, уважаємо за необхідне висловити деякі попередні міркування, що їх потрібно врахувати як застереження при майбутньому синтетичному дослідженні на згадану тему.

Безсумнівною є майже повна тотожність граматичної системи і значною мірою словникового складу середньонаддніпрянського діалекту з говорами північного наріччя, насамперед східнополіським. Якщо розглядати історію першого лише у зв'язку з розвитком південних говорів української мови, ізольовано від північного наріччя, то доведеться визнати малоімовірний факт паралельного і

разом з тим незалежного сформування цих двох діалектних граматичних систем. Незалежний розвиток тотожних мовних явищ загалом можливий, але в цьому разі не має підстав брати під сумнів відповідні генетичні зв'язки.

Заслуговує уваги обмеженість географічних меж стародавньої території, що відповідає розміщенню корінних говірок Середньої Наддніпрянщини. За історичними даними, це, імовірно, а) на Лівобережжі – невеликий район, обмежений на сході Сулою, на півночі – лінією, що проходить через Пирятинщину (загалом – колишня Переяславська земля); б) на Правобережжі – райони на південь від Києва – насамперед старовинна Канівщина, Черкащина, Звенигородщина. З історико-географічної точки зору „Лівобережний кут” прилягає до південної Чернігівщини, „правобережний” – є південною частиною Київської землі. Обидва райони є крайніми прикордонними околицями південноруських земель на межі з „Полям”.

Ні за первісно-общинного періоду, ні за раннього феодалізму в стародавній Русі не знаходимо підстав для виділення території майбутніх говорів Середньої Наддніпрянщини в окремих район, що мав би специфічну історію. „Лівобережний середньонаддніпрянський кут”, тобто правобережне Посулля, – район південних околиць місцеперебування племені сіверян. Отже, за родо-племінного ладу він становив певну єдність з „Чернігівською землею”. Західний, „правобережний кут” Середньої Наддніпрянщини – південна територія полянської землі. Ясна річ, що для згаданого періоду не можна відокремити історію цього району від історії центру землі полян – Києва. Отже, коли будь-які діалектальні передумови майбутніх українських говорів склалися за племінного ладу, то ці передумови мусили бути спільними для цього діалекту полян. Звичайно, немає жодних підстав припускати для будь-якого з подальших періодів північноукраїнську діалектну експансію на Київ. Тому-то коли такі передумови були, то вони тотожні для розвитку середньо- і північнокиївського діалектного типу, в основі своїй – північного, отже, і для південнокиївського (черкаського).

Відсутність племінної окремішності предків населення Середньої Наддніпряни могла б і не зачіпати концепцію про стародавню єдність середньонаддніпрянського діалекту, адже основні діалектні розходження майбутнього українського мовного типу зароджуються в давньоруській мові пізніше, на базі територіальних, а не племінних діалектів Київської Русі. Старі племенні зв'язки замінюються на територіальні.

Якщо територіальна цільність Київської землі мало розходиться з колишньою територією племені полян, то Сіверщина розпадається на землі Чернігівську й Переяславську.

Проте лінгвістичний аналіз відповідних явищ вимагає зважити, що найістотніша ознака, яка диференціює північні та середньонаддніпрянські говірки, полягає в різності рефлексії голосних у наголошених і ненаголошених складах. Це зумовлено старовинними відмінностями у відносній силі наголошеного складу і, мабуть, пов'язано з неоднаковою трансформацією спільнослов'янської системи часокількості і тональної наголошеності, що перебудувалася на сучасного типу систему динамічного наголосу. Для того щоб у XII – XIII століттях по діалектах виникли неоднакові наслідки занепаду зредукованих, мусили бути у відповідних говорах – предках сучасних діалектів – стародавні акцентуальні передумови, які, вірогідно, заходили в далеку глибіню попередніх століть.

При такій постановці питання важко уявити, щоб південна частина племінних груп сіверян і полян мала б у своїй вимові іншу акцентуальну систему, ніж північна частина цих же племен.

Згадувана вище спільність граматичної системи і лексичного складу північних і середньонаддніпрянських говірок, яка докорінно відрізняє їх від південно-західних, не може розглядатися як наслідок „змішування” південних говірок з північними. Аргументом до цього є насамперед системний характер граматичної будови північних і середньонаддніпрянських говірок. „Змішування” не могло дати такої чіткої системи, а мусило б супроводжуватися певним взаємовпливом двох систем, виникнення „гібридних” форм, гіперизмів, явищ інтерференції тощо. Неможливість такого

шляху розвитку граматичної системи середньонаддніпрянського говору підтверджується надійними історичними і лінгвістичними свідченнями. Немає жодних підстав припускати значну експансію північних граматичних рис на південь. Навпаки, усі історичні і лінгвогеографічні факти свідчать про протилежний шлях: поступовий відхід явищ поліського діалектного типу на північ, експансію південних говірок (дані А. Шафонського, В. Ганцова, Ю. Виноградського, І. Варченка, В. Брахнова і ін.). Поважним аргументом є висновки О. Маштабей про те, що в XVII столітті, за свідченнями пам'яток, полтавські говірки як діалектна система були значно ближчими до чернігівських, ніж тепер. Отже, можна вважати, що середньонаддніпрянські говірки від давніх часів мали граматичну систему, тотожну з говірками північноукраїнськими.

Середньонаддніпрянський говір мав своєрідну фонетичну систему. Принципова її відмінність від північноукраїнської полягає в однотипності рефлексів давньоруських голосних у наголошеній та ненаголошеній позиції, що збігається з відповідною рисою південно-західних говірок. Менш вагомою ознакою є відсутність дифтонгів, тому що, за всіма фактами, вони були поширені в середньоукраїнських говірках навіть у XVII столітті. Разом з тим у середньонаддніпрянських говірках відсутні властиві для південно-західного наріччя системні ознаки, які пов'язані з сильною контрастністю низької й задньої та високої й середньої артикуляції голосних; вимови задньоязикових і передньоязикових, твердих і м'яких, дзвінких і глухих приголосних, що зумовлює численні взаємопереходи звуків різнорідної артикуляції (**а – е, і; к – т** і под.). У галузі консонантизму звукова система середньонаддніпрянських говірок досить близька до північної, якщо не брати до уваги північноукраїнської диспалаталізації **р**.

Коли виходити з ідеї первісної єдності двох південних наріч української мови, то важко пояснити їх пізнішу (у XVI – XVIII століттях) диференціацію, адже добре відомо, що в кількісному відношенні переселення з Південного Заходу на Середню Наддніпрянщину завжди значно перевищувало переселення з Полісся. Коли б середньонаддніпрянські

говірки віддавна мало відрізнялися від південно-західних, то додатковий великий приплив західноукраїнського населення мусив би не посилити, а навпаки – зменшити відмінності, отже, зміцнити, а не розхитати „контактність” „південного” наріччя української мови. Тому-то не вважаємо за можливе розглядати відмінність фонетичної системи середньонаддніпрянських говірок від північних як відображення первісної єдності середньонаддніпрянського і південно-західних говорів.

Зважаючи на наведені вище міркування, висловимо припущення, що середньонаддніпрянські говірки первісно, принаймні в XIV – XV століттях, становили єдність з говорами середньо- і східнополіськими. Граматична система і лексичний склад цих говірок не є наслідком „змішування”, а являють собою закономірну трансформацію первісної системи, що веде початок від споріднених племінних діалектів полян і сіверян. Своєрідність розвитку середньонаддніпрянського масиву північних („північно-східних”) говірок виявилася в сприйнятті сильних південно-західних впливів, а також у внутрішніх процесах уніфікації мовних явищ, які прискорювалися й в умовах різнодіалектності. Те, що на Середній Наддніпрянщині віддавна зберігалось стійке ядро корінного населення, не суперечить цьому положенню, а навпаки його підкреслює.

Необхідно врахувати, що у XVI – XVII століттях, коли, вірогідно, склалися основні риси середньонаддніпрянських говірок сучасного типу, територія Середньої Наддніпрянщини стала центром величезних народних рухів і підпала значному дозаселенню насамперед з Північного Заходу. Є підстави вважати, що зайшло населення в кількісному відношенні переважало над аборигенами. На жаль, у деяких історико-діалектологічних дослідженнях дотепер панують гіпертрофовані уявлення про абсолютну стійкість мови чи діалекту незалежно від історичних умов їх розвитку, недооцінюються наслідки міжмовних і міждіалектних схрещень, а наявність будь-якого „старожитного” ядра населення розглядається як фатальна умова незмінності мовної основи. Насправді ж саме тому,

що мова є найважливішим засобом комунікації, в обставинах кількісної переваги представників іншого діалекту або кількісного врівноваження носіїв різних систем мовлення, цілком можливі якісні зрушення в мові (діалекті), істотні зміни в первісних основах мовлення на цій території. До того ж при різномовності (різнодіалектності) порушується стійкість взаємодіючих систем і створюється можливість прискореного розвитку нових явищ у напрямі уніфікації, вирівнювання форм, звукосполучень, спрощення і нівеляції фонологічних структур. Можливо, що внаслідок саме цих тенденцій вистояла і ще більш уніфікувалася граматична система північного типу, яка віддавна втратила архаїчні релікти, що ускладнюють південно-західну діалектну систему. Середньонаддніпряньські говірки не сприйняли специфічних особливостей консонантизму південно-західного наріччя. Що ж до явища диспалаталізації **р**, то ця нова для українських говорів риса, імовірно, не була споконвічною ознакою говорів Київщини та Переяславщини. Її поширення відбувалося з півночі на південь і, можливо, так і не встигло захопити весь масив північно-східних говірок. Утрата різності в рефлексії голосних наголошених і ненаголошених складів відбувалася поступово з вирівнюванням відповідних форм слів, при активному діянні аналогії. Про це свідчить і матеріали пам'яток Середньої Наддніпрянщини XVII століття, у яких досить поширена паралельна передача слів з рефlekсами північного й південного типу; і численні залишки в середньонаддніпряньських говірках лексикалізованих і морфологізованих решток вимови **о**, **е** закритих складів у ненаголошеній позиції. Унаслідок тиску на північну діалектну основу південно-західних впливів склався на Середній Наддніпрянщині й посередній тип акцентуації, коли динамічна сила наголошених складів порівняно з ненаголошеними слабша, ніж у говірках північного наріччя, і сильніша, ніж у говірках південно-західного. Це у свою чергу зумовило характерні ознаки південно-східних говірок щодо вимови ненаголошених голосних, сприяло розвитку деяких нових явищ вокальної гармонії і ін. До речі, такий

„посередній” тип акцентуації не міг би скластися на південноукраїнській основі, тому що не можна уявити настільки сильного впливу говорів поліської переселенської меншості, щоб він порушив такий стійкий лемент мовлення, як система наголошеності.

Отже, для майбутніх досліджень генезису наріч української мови пропонуємо для критичного розгляду таку робочу гіпотезу :

1. Українська мова, що склалася внаслідок розпаду мови давньоруської, розподілилася за періоди XIV – XV століть у діалектному відношенні на два наріччя : південно-західне і північне (північно-східне).

2. Середньонадніпрянські говірки генетично є говірками північного (північно-східного) типу.

3. Протягом XV – XVII століть унаслідок взаємодії з південно-західними говірками і певних внутрішніх умов розвитку середньонадніпрянський говір виробив ряд своєрідних особливостей і виділив в окремий діалектний тип, що ліг в основу формованого в XVI – XVII століттях південно-східного наріччя української мови.

Луганськ, 1958 р.

УКРАЇНСЬКІ ГОВІРКИ ЛУГАНЩИНИ В ЇХ ВІДНОШЕННІ ДО ДІАЛЕКТНОЇ СИСТЕМИ ПІВДЕННО-СХІДНОГО НАРІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Вивчення місцевих народних говірок певної території має велике теоретичне й практичне значення. В аспекті теоретичному свідчення діалектології проливають світло на шляхи й закономірності розвитку загальнонародної мови в її уснорозмовному та літературному варіантах, допомагають осмислити зв'язок історії мови з історією суспільства на різних етапах його розвитку.

Знання діалектології озброює вчителя важливими відомостями, що допомагають йому вивчити діалектизми в мові учнів, диференціювати методику викладання в залежності від особливостей місцевих говірок, забезпечити опанування норм літературної мови учнями.

Українська діалектологія має значні досягнення в справі вивчення місцевих говорів України. Особливо багато зроблено в справі описового та історичного дослідження південно-західних та середньонадніпрянських говорів. Є ряд цінних праць, присвячених північноукраїнським говорам.

Проте досі залишаються недостатньо вивченими місцеві говори Слобожанської та Степової України, зокрема говірки Харківської, Луганської і Донецької областей. А втім без детального вивчення цих говірок немає змоги скласти повне уявлення про систему південно-східного наріччя української мови та про історичне співвідношення говірок середньонадніпрянських і говорів новозаселених у XVII – XVIII століттях територій Слобожанщини та Південного Степу.

I.

Говірки Луганщини в їх відношенні до степових і слобожанських

Предметом нашого дослідження є говірки Луганської області, насамперед північної її частини, які прийнято характеризувати як слобожанські¹. У дослідженні використовуємо також і відомості про говірки південної частини Луганської області.

Характеристика окремих груп говорів і з'ясування географічних меж їх поширення має ґрунтуватися насамперед на виявленні та класифікації системи специфічних для кожної групи явищ, які відрізняють цю групу від інших. З цієї точки зору необхідно проаналізувати наявну в літературі характеристику системи специфічних ознак слобожанських говірок у їх відношенні до говірок степових та середньонаддніпрянських.

К. П. Михальчук, як він сам зазначає, „на підставі надто

¹К. П. Михальчук відносив ці говірки до смуги, що є „terra incognita відносно особливостей мови” (Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины / К. П. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край: материалы и исслед., собранные П. П. Чубинским. – Спб., 1872. – Т. 7. – С. 478); єдина з дореволюційних праць про говірки цієї території – стаття О. В. Ветухова (Ветухов А. В. Говор слободы Алексеевки Старобельского уезда Харьковской губернии / А. В. Ветухов // Русский филологический вестник. – Т. 34. – 1894. – С. 305 – 315). За радянських часів опису говірок сусідньої Куп'янщини присвячена кандидатська дисертація Л. А. Лисиченко (Лисиченко Л. А. Особенности говоров восточных районов (Купянского и Двуречанского) Харьковской области : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук: 10.02.02 / Харьк. гос. ун-т. – Х., 1955. – 15 с.); щодо говірок Старобільщини – див. наші статті: Шарпило Б. А. До питання про історичну природу деяких гіперичних явищ південно-східного наріччя української мови / Б. А. Шарпило // Наук. зап. Ворошиловгр. пед. ін-ту. – Вип. V. – Ворошиловград, 1956. – С. 54 – 74; Шарпило Б. А. Деякі особливості формування й розвитку говірок Східної Слобожанщини / Б. А. Шарпило // доп. та повідомл. на наук. конф. за 1955 р. Ворошиловгр. пед. ін-ту. Секція мови та літератури. – Ворошиловград, 1956. – С. 23 – 25. Окремі відомості про говірки Східної Слобожанщини подані в статті О. М. Маштабей (Маштабей О. М. Діалектні помилки учнів та їх подолання на уроках української мови / О. М. Маштабей // Укр. мова в шк. – 1955. – № 6). Загальну характеристику слобожанських говірок подає Ф. Т. Жилко (Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Рад. шк., 1955. – 312 с.; Жилко Ф. Т. Говори української мови / Ф. Т. Жилко. — К.: Рад. шк., 1958). Про те, що слобожанські говірки недостатньо ще вивчені, свідчить, до речі курйозне зауваження, яке знаходимо в макеті етнографічного видання „Українці” (т. I, К., 1959, с. 37): „На Слобожанщині ... замість м'якої вимови т' наприкінці, наприклад слова п'ять, вимовляють тверде т – п'ят’”.

недостатніх відомостей”, указує на такі ознаки „слобідсько-українського піднаріччя”:

- 1) **г** замість **ж** в слові **каге** (зам. **каже**);
- 2) м’яке **н** в словах **слиня**, **Мокрина**;
- 3) **ж, ч, ш** іноді бувають м’якими: **держать, ускочять** та ін;
- 4) **д** в словах **да, дак**;
- 5) поруч із переходом **д, т, с, з** в **д’, т’, с’, з’** у східних говірках – зрідка перехід у **ж, ч, ш**.²

Для всіх обстежених нами говірок північної частини Луганської області згадувані К. П. Михальчуком риси не властиві. Скрізь вимовляють: **каже** (*кайе, ка*), **слина**, **Мокрина**, **так, та, держат’**, дуже послідовно: **ход’у, круг’у, нос’у, воз’у**. Не відзначає таких рис і дослідник говірок Куп’янського та Дворічанського районів Харківської області Л. А. Лисиченко. Отже, хоча згадані К. П. Михальчуком риси і трапляються по окремих говірках Слобожанщини (напр., м’яка вимова шиплячих у словах типу **держ’ат’** на території Вовчанського району Харківської області), проте вони аж ніяк не можуть розглядатися як специфічні для говірок Слобожанщини.

Першою в українській діалектології спробою узагальненої характеристики особливостей слобожанських говірок є відповідний розділ праці Ф. Т. Жилка „Нариси діалектології української мови”. Ф. Т. Жилко цілком правильно концентрує увагу на ряді явищ, властивих цим говіркам (схильність звука **ч** до напівм’якої вимови, знівельовано пом’якшена вимова приголосних перед **і** будь-якого походження та ін.). Разом з тим дослідник зазначає, що „слобожанські говірки дуже мало досліджені. Місцевих відмінностей у граматичній будові, фонетичній системі і лексиці слобожанських говірок порівняно з середньонадніпрянськими небагато”³. Ф. Т. Жилко звертає

² Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины / К. П. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край: материалы и исслед., собранные П. П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т. 7. – С. 478.

³ Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К.: Рад. шк., 1955. – С. 172.

увагу на поширеність у слобожанських говірках численних паралелей різних рис, але не визначає, чим же відрізняються ці говірки як певна система від говірок степових і середньонаддніпрянських. А втім це питання для нас саме становить особливий інтерес, хоча б і тому, що на сучасній карті говірками української мови межа між слобожанськими і степовими говорами на території Луганської області проведена по р. Сіверський Дінець, через Луганськ⁴. Отже, на південь від Луганська, за існуючими уявленнями, можна б чекати поширеності іншого діалектного типу порівняно з північною частиною області.

Порівнюючи подані в працях Ф. Т. Жилка ознаки слобожанського і степового говорів, виявляємо, що більшість згаданих рис не дає підстав до розмежування різних діалектних типів. Зокрема, не диференціюють говірки слобожанські й степові такі фонетичні ознаки, як знівельована (м'яка) вимова передньоязкових перед **і** будь-якого походження, тенденція до помірною звуження ненаголошеного **о**, нахил до пом'якшення етимологічного **р**, обмеженість у вживанні протетичних приголосних; те ж стосується і більшості морфологічних рис: дієслівних форм з вирівняними основами типу **ход'у**, уніфікованих за аналогією до I дієвідміни форм типу **ходе**, стягнених форм типу **зна**, деяких паралелізмів у системі іменних, займенникових та дієслівних форм. Усі ці явища характерні і для слобожанських, і для степових говірок.

Не мають ваги для диференціації степових та слобожанського говорів і такі риси, як спорадичне акання, диспалаталізація **ц**, вимова звука **ы** середнього ряду високого піднесення, дієслівні форми третьої особи; однини теперішнього часу I дієвідміни типу **несет'**, **будет'**. Ці явища поширені в небагатьох говірках окремих сіл і ніде (навіть на кордоні з Росією) не становлять єдиного географічного масиву. Інша річ, що для слобожанських говірок характерна система стійких, історично зумовлених явищ, які є наслідком взаємодії з російською мовою. Ці явища виявляються насамперед у галузі лексики й словотворення. Проте, з одного боку, вони не

⁴ Див. карти українських говорів, додані до праць Ф. Т. Жилка (Там само).

настільки досліджені, щоб відповідний матеріал можна було використати для класифікації діалектних груп, а з другого боку, відповідні взаємозв'язки досить помітно виявляються і в степових говірках.

Наскільки ми можемо судити, більшу вагу для диференціації слобожанських і степових говірок могли б мати деякі інші діалектні явища, побіжно відзначені в працях Ф. Т. Жилка⁵ і В. С. Ващенко⁶, зокрема:

для слобожанських говірок:

а) більша порівняно зі степовими говірками поширеність фонетичних явищ, які пов'язані з північним типом рефлексії **е** носового та **ять**: **клену, виглед'іти, беда, вистрилити** і ін. (в окремих словах);

б) вирівнювання форм третьої особи множини II дієвідміни за зразком I дієвідміни: **ход'ут', нос'ут'**;

в) поширеність форм східнополтавського типу, вирівняних за зразком м'якої основи форм називного відмінка однини прикметників чоловічого роду з ненаголошеною флексією (**б'іл'ій с'н'іг**), дієслівних форм третьої особи множини і другої особи наказового способу з кінцевим твердим **т** (**ход'ат, принес'іт**);

для степових говірок:

а) перевага форм орудного й давального відмінків іменників, вирівняних за зразком твердої основи (**з'ат'ов'і, кон'ов'і, кон'ом, криниц'ойу, земл'ойу** і ін);

б) перевага займенникових форм **мійого, твійого, свійого** відповідно до полтавських і слобожанських **мого, твого, свого**;

в) поширеність займенникових форм без приставного **н**: **до його, без їх, коло йейі** і под.;

г) форма числівника **чотири** відповідно до полтавського і слобожанського **чотир'і**;

д) поширеність форми родового відмінка числівників типу **п'ят'ох, ш'іст'ох**;

⁵Там само, с. 172 – 173.

⁶Ващенко В.С. Полтавські говірки / В. С. Ващенко. – Х.: Вид-во Харк. держ. ун-ту, 1957. – С. 111 – 113.

е) тенденція до поширення форм на **-ів** у родовому відмінку іменників I, III, IV відмін: **ж'інк'ів, ноч'ів, порос'ат'ів**;

ж) форми 2 особи однини теперішнього часу дієслів I дієвідміни типу **знайіш, слухайіш**;

з) уживання прислівника **де** в значенні **куди**: „Де ти йдеш?”

Проте, розглядаючи явища говірок Луганської області з точки зору їх відповідності до згаданих слобожанських і степових говірок, виявляємо, що справа диференціації обстежуваних говірок за типами є значно складнішою, ніж на те уповноважує згадувана вже діалектологічна карта української мови. Для діалектологічної характеристики українських говірок Луганщини використовуємо здобуті нами свідчення з 60 населених пунктів північної частини Луганської області⁷ (т. зв. Старобільщина, за нашою термінологією Східна Слобожанщина) та з 12 населених пунктів південної частини Луганської області⁸, що віднесені на діалектологічній карті УРСР до степових говірок.

1. Наші матеріали в частині **лексики** свідчать насамперед про відсутність і в говірках північної, і в говірках південної Луганщини деяких рис, які прийнято розглядати як специфічно слобожанські або специфічно степові (див. цитовану працю Ф. Т. Жилка). Зокрема, ніде не зафіксовані слова **кирда, бакай, западок, иршаний, охиза, салган, козубка, товаришник, трапок** та ін. Цих слів не пригадують представники старшого покоління. Не характерні вони і для мови етнографічних записів кінця XIX століття з території Старобільського повіту⁹. Окремі слова (**кабиця, скота**), що розглядаються як властиві

⁷Наші записи з території північної частини області стосуються густої сітки обстежених населених пунктів Старобільського, Сватівського, Білокуракинського, Новопокровського, Біловодського, Марківського, Білолуцького, Новоайдарського, Троїцького, Нижньодуванського районів.

⁸У південних районах Луганської області експедиційним шляхом обстежено такі населені пункти: сс. Біле й Олександрівка Олександрівського р-ну, сс. Бобрикове, Дякове Ровеньківського р-ну, сс. Медвежанка, Бірюківка Свердловського р-ну, с. Новоолександрівка Краснодонського р-ну, сс. Успенка, Коноплянівка Олександрівського р-ну.

⁹Див. матеріали, зібрані в праці: Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: Очерки по этнографии края / сост. В. В. Иванов. – Харьков, 1898. – Т. 1. – 1012 с.

для степових говірок, поширені на всій території Луганщини.

2. За більшістю згадуваних у літературі диференційних фонетичних і граматичних явищ говірки північної і південної частин Луганської області виявляються тотожними. Нижче подаємо огляд найхарактерніших рис говірок Луганської області порівняно з відповідними рисами деяких описаних у літературі говірок Слобожанщини і Південного Степу.

Фонетичні явища¹⁰

1. Уживання **а** на місці етимологічного **е** носового незалежно від наголошеності: **памйат'**, **вз'али**, **кл'ану**¹¹, **ход'ат'**, **нос'ат'**. Спорадичні **клену**, **виглед'іти** трапляються по всій території, але більш поширені на півночі краю (Білокуракинський, Новопсковський та ін. райони), проте – і в говірках Медвежанки, Свердловського району, Пархоменко, Новосвітлівського району. Цей відступ від звичайного типу рефлексії **е** носового спорадично трапляється мало не на всій території Середньої Наддніпрянщини (він відзначений у говірках західної Черкащини, Полтавщини, на Слобожанщині (говірки Сумщини, Харківщини), на Степовій Україні (запорізькі та ін. говірки). Поширеним типом вимови є **колод'із'**, як і на південно-східній Полтавщині, східній і південній Харківщині та в говірках Сталінської області¹². Поширена вимова **упйет** поряд з **опйат'**, **упйат'**. Пор. у говірках Ольгинського району Донецької області – тільки **упйат'**.

2. Усупереч панівній рефлексії давнього **ять** як **і** має місце рефлексія північноукраїнського типу в словах **беда**, **вистрилитй**, **беседа** (на Старобільщині майже в усіх говірках, у південних районах області – менш послідовно, напр., у Бобриковому, Дяковому Ровеньківського району – **б'іда**, у Бірюківці. Медвежанці

¹⁰ З технічних причин подаємо приклади в максимально спрощеній транскрипції.

¹¹ У цьому слові рефлексі **а** та **е** можна беззастережно виводити з **е** носового, як це часто роблять. Звук **а** тут з'являється за аналогією до форм інфінітива, де дійсно вимовлявся носовий **е**.

¹² Порівняйте, зокрема, спостереження Л. А. Лисиченко (НЗХДП т. XXV, 1957, с. 12), Ф. С. Горчевича (Наукові записки Сталінського педагогічного інституту. – Вип. VI. – Сталіно, 1957. – С. 275).

Свердлівського району – **беда**)¹³. Зауважимо, що згадане явище малопоширене, хоча і трапляється зрідка в степових говірках Запорізької, Херсонської областей, натомість поширене в усіх слобожанських говірка і частині полтавських.

3. Переважний тип вимови – **огирок** – при паралельному в ряді селищ **ог'ірок**. Ф. Горчевич констатує в Ольгинському р-ні Сталінської області **ог'ірок**. Проте вимова **огирок** не є типовою лише для Слобожанщини. Вона поширена на Дніпропетровщині та інших територіях Південного Степу.

4. Для всіх говірок Луганської області характерні явища збереження **о** в новоутворених закритих складах з панівною тенденцією зберігати етимологічні звуки в певних групах слів та префіксі (прийменнику) **од**. Факти стійкого збереження **о** спостережено під наголосом і в безнаголосній позиції:

а) збереження **о** повноголосних сполучень із сталим наголосом у закінченнях родового відмінка множини іменників І відміни (**коров, ворон, дорог** і под.), усупереч аналогічному нефонетичному переходу **о – і** в південно-західному наріччі;

б) збереження закономірного **о** у відкритих складах (**конец', косон'ка, вос'ім**), усупереч характерному для південно-західних та ряду південно-східних говорів поширенню в таких випадках нефонетичного **і** (**к'інец', к'ісон'ка, в'іс'ім** і под.);

в) численні порушення фонетично закономірного переходу **о – і** на користь аналогії. Крім поширених і в літературній мові фактів типу **орла, борц'а**, спостерігаємо відсутність чергування **о – і** в великій групі слів: **дом, гост', войс'ко, набор, радост', хитрост', кончати, война, Хведор**;

г) факти семантизації фонетичних варіантів слова: **головка – гол'івка, сторонка – стор'інка, ноч'ч'у – ніч'ч'у** і под.;

д) явища збереження **о** в певних морфологічних елементах (суфіксах, флексіях): **Чмировка, Булавиновка, Петровна, Івановна; пудов, метров** та ін. і в ряді невідмінюваних слів: **бол'ше, потом** і под.

¹³ Пор. на території Ольгинського району Сталінської області – **беда** – тільки в двох селах, що засновані в минулому чернігівцями (Горчевич Ф. С. Говірки Ольгинського району Сталінської області / Ф. С. Горчевич // Наукові записки Сталінського педагогічного інституту. – Вип. VI. – Сталіно, 1957. – С. 259, 274).

Відповідні факти більшою або меншою мірою поширені в середньонадніпрянських і в усіх слобожанських та степових говірках¹⁴.

5. Звуження ненаголошеного **о** є помірним і регулюється впливом гармонійної асиміляції та сусідніх приголосних. Ширше, ніж у літературній мові, виявляється заміна **о** – **у** в сусідстві з губними (**пужар'**, **тупор**, **ку(о)п'їйка** та ін.). У деяких говірках центральної частини Старобільщини ступінь звуження **о** загалом сильніший від загального типу, але ніде не досягає міри „сильного укання”. Такий же стан фіксується і в сусідніх слобожанських говірках Харківщини¹⁵, і в степових говірках Сталінської¹⁶, Херсонської¹⁷ та ін. областей.

6. Пом'якшення всіх приголосних перед **і**, незалежно від його походження, є рисою, що спільна для всіх говірок слобожанських та степових.

7. Відсутній протетичний звук **й**. Уживання протетичних **г**, **в** менш поширене, ніж у літературній мові та південнополтавських і черкаських говірках (**ор'їх**, **улиц'а**, **огон'** і под.).

Слід зауважити, що на підставі заміток О. В. Ветухова про говірку с. Олексеївки в дослідників склалася думка, що за характером протези говірки Старобільщини збігаються із південнополтавськими: „До останніх у минулому прилягали, ймовірно, говірки Старобільщини, оскільки тут зафіксовано

¹⁴ Ващенко В.С. Полтавські говірки / В. С. Ващенко. — Х. : Вид-во Харк. держ. ун-ту, 1957. — С. 42.

Варченко І.О. Рефлекси давнього **о** в лубенських говірках / І. О. Варченко // Полтавсько-київський діалект. — К. : Вид-во АН УРСР, 1954.

Горчевич Ф. С. Говірки Ольгинського району Сталінської області / Ф. С. Горчевич // Наукові записки Сталінського педагогічного інституту. — Вип. VI. — Сталіно, 1957. — С. 270, 271.

Нагин Я. Д. Говори Каховського і сусідніх районів Херсонської області : автореф. на соиск. учен. степ. дис. канд. філол. наук : 10. 02. 02 / Ин-т языкознания АН УССР. — 1956. — С. 4.

¹⁵ Див. працю Л. А. Лисиченко (НЗХДПІ, т. XXV, 1957, с. 83).

¹⁶ Див. працю Ф. С. Горчевича (Горчевич Ф. С. Говірки Ольгинського району Сталінської області / Ф. С. Горчевич // Наукові записки Сталінського педагогічного інституту. — Вип. VI. — Сталіно, 1957. — С. 268, 270).

¹⁷ Див. цит. автореферат дисертації Я. Нагіна, К., 1956, с. 4.

послідовне виникнення **в: в'івса, вогн'у**¹⁸. Проте це неточність. Якщо в ряді центральних селищ Старобільщини (Олексіївка, Нещеретове, Курячівка, Підгорівка і ін.) протетичний **в** трапляється навіть перед **о (вогон')**, то в більшості говірок краю явища протези поширені значно менше (тільки **огон'**, часто **улиц'а, ул'ік** і под). Та й у самій Олексіївці, поряд із **вогон'**, ми записали **огон'**, поряд із **вули(е)ц'а – ули(е)ц'а**.

На непослідовність уживання протетичних **в** і **г** в говірках Сталінської області вказує Ф. Горчевич [цит. праця, с. 254]. На дещо більшу, хоча й не цілком послідовну вживаність протетичних звуків у говірках інших степових територій указують дослідники діалектів Запорізької й Херсонської областей С. П. Самійленко та Я. Нагін.

8. Тенденція до повного або часткового оглушення дзвінких приголосних за умов асимілятивного впливу наступних глухих, причому **г, з, ж, д** утрачають дзвінкість більшою мірою, ніж **б**. У кінці слова оглушення поширене менше, ніж у середині слова. Відповідне явище фіксує Ф. Горчевич і в говірках Сталінської області (цит. праця, с. 254). За матеріалами Я. Нагіна, у говірках Херсонщини дзвінкі приголосні переходять у глухі більш послідовно, зокрема й у абсолютному кінці слова [цит. автореферат, с. 5].

9. Пом'якшення звука **р** наприкінці складу як повсюдне явище об'єднує наші говірки з усіма слобожанськими і більшістю степових (**базар', Хар'к'ів** і под).

10. Звук **ч** по всіх обстежених говірках Луганської області має нахил до напівм'якості, але дуже рідко виступає в цілком м'якій вимові (навіть у звукосполученнях типу **курча**, перед колишнім **е** носовим). Ф. Горчевич визначає звук **ч** в говірках Ольгинського району Сталінської області як м'який (**кач'ан, курч'а**), проте, за нашими спостереженнями над говіркою кількох жителів Сталінської області, цей звук не досягає навіть ступеня палаталізованості, його можна визначити лише як напівм'який.

¹⁸Варченко І. О. Фонетичні особливості говорів західної Полтавщини в порівняльно-історичному освітленні : канд. дис. ... філол. наук. – К., 1955. – С. 490.

11. Проривний звук **г** повсюдно зникає, замінюючись фрикативним (риси, спільна не лише для всіх говірок Луганської області, але й для багатьох говірок Сталінської та інших степових областей).

12. Для всіх говірок Луганської області властивий процес заміни африкат **дж, дз** на **ч, з** (**чм'іл', бжола, гузик** і т. д.)

13. У вимові представників старшого покоління окремих сіл і південної, і північної частин Луганської області спостережено залишки альвеолярної вимови **л** (напр., у говірках Бондарівки, Курячівки, Кризького Марківського району; Білого Олександрівського району). Проте основна маса населення по всій території вимовляє звук типу літературного **л**.

Морфологічні риси

1. Форми давального й місцевого відмінків множини **кон'ам, л'уд'ам, хлопц'ам, на кон'ах, л'уд'ах, хлопц'ах, у груд'ах** при спорадичному вживанні (без чіткої географічної окресленості) форм типу **кон'ім, л'уд'ім, на кон'іх, на л'уд'іх, у груд'іх**.

2. Повсюдна перевага форм III відміни на **-і: в'іс'т'і, т'ін'і, л'убов'і, ноч'і, сол'і** при поширеному вживанні паралельних форм на **-и** в окремих словах: **соли**, рідше **пам'яти, л'убови**. Такий же паралелізм характерний і для більшості говірок Сталінської і Херсонської областей.

3. Форми орудного відмінка однини: у першій відміні – **земл'ойу, долон'ойу, криниц'ойу** при загальній поширеності паралелізмів на **-ейу**; у другій відміні – при наголошеній флексії – **кон'ом, дн'ом** і **днем**, без наголосу–переважно – **-ем; учителем, серцем, полем** та ін.

Перевага **-ойу, -ом** після шиплячих та **й: душойу, товаришом, гайом** (рідше: **душейу, товаришем, гайем**). Паралелізм відповідних форм є загальною ознакою всіх говірок південно-східного наріччя.

4. Форми орудного множини: **л'уд'ми, к'ін'ми, гост'ами** при спорадичних: **л'уд'ами, кон'ами, г'іс'т'ми (гос'т'ми)**.

5. Загальна тенденція до поширення флексії **-а** у формах

називного відмінка множини певних категорій іменників чол. роду: **повода, рукава, л'іса, года, дохтар'а** і под. Явище, що, без сумніву, поширене в усіх говірках північного і південно-східного наріччя. Не чуже воно і для ряду південпо-західних говірок.

6. Утрата іменниками IV відміни на **-мйа** традиційних форм родового і давального відмінків однини: **того в'імйа, тому в'імйу (в'імйі), того племйа, тому племйу (племйі)** при незначній уживаності старих форм із суфіксом **-ен-** в окремих говірках (напр., с. Біле, Олександрівського району). Відповідні явища засвідчено і в матеріалах Ф. Горчевича та Я. Нагіна з Сталінської та Херсонської областей.

7. Панування старих форм давніх основ на **-ент-** типу **тел'ати** (род. одн.), **тел'ат'і** (дав. одн.) при спорадичних паралелізмах у формах давального відмінка типу **тел'атов'і, тел'ов'і** (останню форму зрідка засвідчено лише в говірках на захід від Старобільська).

8. Для говірок Луганської області зовсім не властиві форми типу **ноч'ів, ж'інк'ів** – тільки **ночей, ж'інок**. Загальна тенденція до вирівнювання основ на задньоязикові давального-місцевого відмінків однини іменників I відміни: **у книжки, у Підгор'івки**. Подані форми виступають паралельно з формами типу **у книз'ц'і, у Підгор'івц'і**. Засвідчені вони також у всіх слобожанських і степових говірках.

9. Поширеність форм наз. відм. множ. присвійних прикметників на **-и**: **материни, бат'кови** (д'іти). Пор. те ж саме явище в говірках Сталінської області (Ф. Горчевич. цит. праця, с. 255).

10. Занепад кінцевого **й** у закінченнях прикметників і займенників (у **т'і глибок'і крийниц'і** трапляється в говірках і на північ, і на південь від Сіверського Дінця, проте ніде не становить „норми”, а засвідчується спорадично, напр., Бірюкове Свердловського р-ну; Біле Олександрівського р-ну; Піски Новопсковського р-ну; Бондарівка, Кризьке, Ганусівка Марківського р-ну; Лозовівка, Шульгинка Старобільського р-ну, Біловодське, Троїцьке, Лозно-Олександрівка та ін. пункти). Риса ця властива і для степових говірок Сталінської, Херсонської та ін. областей (див. цит. працю Ф. Горчевича,

с. 254, Я. Нагіна, с. 9.).

11. Повсюдний паралелізм форм займенників типу **до його (н'ого)**, але тільки з **ним, з нею**.

12. Паралельні форми **т'ійейі, т'ійі, тойі** (д'івчини).

13. Повсюдне панування форм **мого, твого** при спорадичних **мойого, твогого**.

14. Перевага форм числівника **чотир'і (читир'і)**.

15. Загальна поширеність форм родового відмінка **пяти, шести, семи** при спорадичному вживанні форм **п'ят'ох, ш'іст'ох, с'імох** (напр., у Медвежанці Сverdлівського району).

16. Тенденція до втрати форм давноминулого часу і особи множини наказового способу. Риса, спільна для говірок Луганської й Сталінської областей.

17. Повсюдне вирівнювання флексії 3 особи множини II дієвідміни за зразком I дієвідміни: **ход'ут', нос'ут'**.

18. Панування у всіх говірках Луганської області форм I особи одн. теперішнього часу II дієвідміни – тільки **ход'у прос'у, воз'у** та 3 особи тієї ж дієвідміни – **ходе, просе, возе**.

Отже, як бачимо, переважна більшість діалектних рис, що спостережені на території Луганської області, не розподіляє цю територію на два діалектні типи. Більше того, згадані діалектні явища виявляються спільними також і для говірок Сталінської області та інших територій Південного Степу.

Проте в говірках північної й південної частин Луганської області можна виділити деякі відмінності. Для розуміння їх історичної природи важливо зробити такі зауваження:

а) переважна більшість відмінностей не охоплює всіх говірок південної або північної частини Луганської області;

б) географічні межі поширення згаданих явищ не збігаються із традиційною лінгвогеографічною межею по Сіверському Дінцю;

в) деякі із специфічних рис говірок краю не є єдино поширеними, а виявляються лише як паралельні;

г) не всі подані нижче явища мають системний характер: здебільшого вони виступають як приналежність звукового складу або форми окремих слів.

Певні своєрідні ознаки має група говірок, територіальну поширеність яких можна визначити як клин, що заходить із

заходу по лініях Змійов – Куп'янськ – Сватове, Лозова – Ізюм – Кабанне і звужується в околицях Старобільська. У говірках цієї території, що з точки зору лінгвогеографічної є немовби продовженням південнохарківського і східнополтавського діалектних масивів, визначають такі явища:

1. Форми називного відмінка однини чоловічого роду прикметників, вирівняні за зразком м'якої основи: **б'іл'ій (с'н'іг), с'ір'ій (вовк)**. Ця риса не властива для інших говірок півночі й півдня Луганської області (так, напр., немає її в говірках Троїцького, Міловського, Біловодського, Верхньо-Теплівського та інших районів). Як відомо, ця риса є однією з найхарактерніших ознак східнополтавських і південнохарківських говірок.

2. Поширені форми 2 особи множини наказового способу з кінцевим твердим **-т (принес'іт, ход'іт)**, які є основними для говірок більшості населення цієї території. Зрідка (у мовленні окремих представників старшого покоління) трапляється вимова форм третьої особи множини з кінцевим твердим **-т (ход'ат, знайут)**. Ці риси зовсім не засвідчені в говірках ряду населених пунктів півночі, сходу і півдня Луганської області.

3. Спорадично (у мові представників старшого покоління) поширені форми **тел'ом, тел'ов'і**, які не засвідчені в говірках інших населених пунктів краю.

4. Згадані вище особливості говірок Старобільського „діалектного клину” супроводжуються територіально обмеженим уживанням своєрідної вимови окремих слів: **орох, крийниц'а, дзв'ір, д'л'а (бл'а)** в значенні **біля, уп'йет'** та ін. Ці явища помічені лише в говірках середньої частини краю навколо Містків, Старобільська. На північ і схід від Новопокска і Євсуга і на південь від Старобільська – Шульгинки вимовляють лише **горох, криниц'а, з'в'ір' (з'в'ір), б'іл'а, уйят'** і ін.

Крім того, по окремих говірках різних частин Луганщини виявлено деякі відмінності, що не охоплюють територіально ні говірки „Старобільського діалектного клину”, ні іншу територію, узяті загалом.

1. У кількох населених пунктах на північ від міста Старобільська (Лиман. Булавинівка, Курячівка, Закотне) засвідчена

вимова **квасул'а, збуйки, зазул'а, матузка, чобати, йермарок**;

2. В архаїчному типі говірок кількох населених пунктів Старобільщини (Піски, Лиман, Колядівка) засвідчені реліктові форми знахідного відмінка (подивився на **н'у**, а також вимова **к'ішити** (тішити)).

3. У ряді говірок південної частини Луганської області (сс. Бірюківка, Дякове, Бобрикове, Іванівна, Успенка та ін. Свердловського, Ровеньківського, Краснолуцького та Олександрівського районів) поширена вимова займенників 2 особи **теб'і (тиб'і)**. Тут же зафіксована вимова **и** в префіксі та прийменнику **пид (п'ід)**.

Щодо деяких паралелізмів, поширених у говірках усієї території Луганщини, можна висловити лише загальне враження (без чіткого лінгвогеографічного окреслення): у говірках на північ від Сіверського Дінця частіше трапляється слово **картоха** (наслідок впливу південноросійських говорів), вимова **йерок**, більш поширена вимова **беда, вистрилити, вигляд'іти, клену**; більш інтенсивно відбувається процес втрати **дж, дз**. У південних говірках краю, поряд із формами типу **знайдеш, слухайеш**, частіше засвідчено **знайіш, слухайіш**, а також сильніше виявлена тенденція до оглушення дзвінких приголосних. Проте немає можливості географічно розмежувати згадані явища, тому що як паралелізми вони поширені по всій території Луганської області.

При нечіткості критеріїв диференціації слобожанського і степового говорів не можна поки що зробити остаточні висновки щодо традиційного розподілу говірок Луганщини на два типи. Проте наведені свідчення дозволяють звернути увагу на значно більшу спорідненість говірок північної й південної Луганщини, ніж у нас прийнято вважати.

Деякі із згадуваних у літературі ознак диференціації є зовсім непридатними для розподілу говірок Луганщини й Донбасу загалом. Зокрема, синтаксичні сполучення типу „**Де ти йдеш?**”, що їх розглядають як „степові” (див. Ф. Т. Жилко, Говори української мови, с. 169), поширені в усіх говірках Луганської області. Північні й південні говірки Луганщини єдині щодо таких рис, як перевага займенникових форм **мого, твого** і числівникових типу **п'яти, шести**, панування вирівняних форм типу **ходут', нос'ут'**,

паралелізм займенникових форм типу **до його – до н'ого** та ін.

На діалектному тлі Луганської області чітко виділяємо географічною окресленістю лише „Старобільський діалектний клин”, який, проте, не охоплює всієї північної частини області. Найвиразніші діалектні ознаки, що характеризують цю групу говірок: форми типу **біл'ій (с'н'іг), принес'іт'** в одному комплексі з деякими іншими явищами (гіперизмом **орох**, вимовою **крийниц'а** тощо), локалізовані в західній і центральній частині колишнього Старобільського повіту, не поширені в північно-східній частині краю (Марківка, Мілове), східній (Біловодськ) південній (Верхньо-Тепле і райони на південь від Сіверського Дінця).

Інші діалектні риси, що могли б послужити основою для розподілу говірок Луганщини на різні діалектні типи, або стосуються невеликих груп населених пунктів, як-от: форми **тибі**, вимова **пид**, лексикалізовані фонетичні релікти типу **зазул'а, матузка, йермарок**, або виступають як поширені мало не по всій території паралелізми з деякою перевагою поширення певних варіантів на півночі, або на півдні (**беда – б'іда, джм'іл' – чм'іл', знайдеш – знайіш** та ін).

II.

Говірки Луганщини в їх відношенні до звукової і морфологічної систем південно-східного наріччя української мови

Для визначення місця говірок Луганської області в діалектній системі української мови важливо з'ясувати їх відношення до інших говорів південно-східного наріччя, насамперед полтавських говірок, що в основі своїй відносяться до середньонаддніпряньського типу. Безсумнівною є значна знівельованість південно-східних говірок, в основі яких лежить діалект еередньонаддніпряньський. Тому-то системний характер обстежуваних говірок не можна з'ясувати ізольовано від цілої сукупності мовних ознак південно-східного наріччя.

Дослідження діалекту як системи – одне із важливих завдань діалектології, адже діалект являє собою сукупність взаємозв'язаних і взаємозумовлених явищ. Останнім часом мовознавці приділяють усе більше уваги розгляду діалектних

явищ у системному плані. Це відносимо до ряду праць Р. І. Аванесова, В. Г. Орлової, Ф. Т. Жилка, В. С. Ващенко, Г. Ф. Шила, І. О. Варченко, П. Д. Тимошенка та ін. Проте, на жаль, більшість діалектологічних досліджень ще й досі являють собою лише перелік певних діалектних рис без намагання проникнути в логіку закономірних взаємозв'язків між перерахованими явищами. Та це й не випадково. Аналіз діалектної системи є надто важкою справою, оскільки в процесі творення згаданої системи відбувається складна взаємодія, перехрещення різних закономірностей, взаємовплив різнорідних чинників. Зокрема, при вивченні діалектної системи не можна не зважати принаймні на такі аспекти дослідження:

а) наявність історично складеної артикуляційно-фізіологічної бази мовців, що репрезентують цей діалект. У цьому плані діалект може характеризуватися, наприклад, цілою системою специфічних особливостей вимови голосних звуків, співвідношення різних типів приголосних, взаємодії сусідніх голосних і приголосних тощо;

б) наявність історично складеної системи фонем, характерної для діалекту;

в) певна єдність системи взаємозумовлених граматичних явищ. Саме за цією системою визначають, зокрема, провідні тенденції в розвитку словотворення і словозміни, напрямки дії аналогії та інших процесів;

г) на основі складених фонетико-граматичних систем виникає взаємозумовленість фонетичних явищ із лексичними й морфологічними, а останніх – із синтаксичними;

д) певна автономність систем фонетичної, граматичної і лексичної зумовлює випадіння з артикуляційно-акустичної системи певних фонетичних рис, що виникають внаслідок взаємодії фонетики з лексикою і морфологією і навпаки – деякі відхилення від лексичної і граматичної систем зумовлено автономним впливом фонетичної системи і т. д.;

е) оскільки кожна діалектна система є явищем історичним, знаходимо в діалекті законсервовані релікти інших історичних епох розвитку мови, а збереження цих реліктів у свою чергу зумовлене дією певних фонетичних, лексичних і граматичних чинників;

є) нарешті складені вже діалектні системи взаємодіють, нашаровуються одна на одну. При цьому надто складним завданням є виявити, чому деякі іншодіалектні елементи засвоєні діалектом, а деякі безслідно зникають;

ж) у плані системного аналізу діалектних явищ не можна не враховувати того, що формування діалектної системи тісно пов'язане з історією населення цієї території, зокрема, часто виявляється, що можливість розвитку певного явища закладена в ряді діалектних систем, або в цілій мові, але явище виникає лише в окремих говірках, що зумовлене і внутрішніми фонетико-граматичними передумовами системи згаданих говорів, і фактами з історії народу.

Основні діалектні групи української мови поки що лише описані, а не схарактеризовані в системному плані. Отже, природна річ, ми не можемо повністю з'ясувати місце обстежуваних нами говірок у системі говорів української мови. Наявні в нашому розпорядженні матеріали дозволяють порядком постановки питання зупинитися на деяких лише явищах системного характеру, наявних у говірках Луганської області.

Укажемо на деякі важливі риси системи голосних звуків.

Як і ціла акустично-артикуляційна система південно-східного наріччя, система голосних звуків говірок Луганщини протистоїть південно-західній і північній системам діалектів української мови. Нагадуємо, що фонетику південно-західних говорів загалом характеризують як сильно контрастну низької і задньої артикуляції одних голосних з властивим для них низьким (грубим) тоном та високої і середньої артикуляції інших голосних високого тону. Особливо яскраво виявлена ця системна риса при протиставленні звуків у наголосній та безнаголосній позиціях, коли звук **о** повністю переходить в **у**, звук **е** в **и** або **и** в **е**. Дуже низький і задній звук **а** в позиції після м'яких приголосних переходить у різного типу звуки переднього ряду.

Для вокалізму північноукраїнських говорів характерні інші системні риси: це насамперед загальна перевага артикуляції середнього й високо-середнього піднесення: звук **і** в чистому його звучанні малопоширений, натомість вимовляють звук, середній між **и** та **і**; під наголосом панують

різні типи дифтонгів, нескладова частина яких переливається в напрямі артикуляції середнього піднесення. У ненаголошених позиціях широко вживають звуки середнього ряду **е** та **о**. Звуки **е** та **и** в ненаголошеній позиції не можуть взаємонаближуватися внаслідок того, що звук **и** порівняно вищої і переднішої артикуляції, ніж у говорах південних наріч української мови. Артикуляція ненаголошеного **о** не підноситься, а навпаки обнижується в напрямі до **а**. Отже, усупереч типовій для південно-західної артикуляційно-акустичної системи контрастності звуків **і** – **а** північноукраїнські говори у своїй системі характеризує насамперед протиставлення звуків середнього піднесення **о** та **е** звуку низького піднесення – **а**.

Усі говірки Луганської області за артикуляційно-акустичними системними рисами характеризуються властивою для південно-східних говорів урівноваженістю різних артикуляційних типів: на тлі чітко вираженого протиставлення полюсних звуків **і** – **а**, що, зазвичай, не взаємозамінюються, виступають звуки середнього ряду **е** та **о**, які в безнаголосній позиції підвищують свою артикуляцію: **е** – в напрямі до **и**, а **о** – в напрямі до **у**.

Звук **а** значно вищого тону, ніж у західноукраїнських говірках, ступінь відсування маси язика назад при його вимові незначний. За місцем артикуляції його можна було б визначити як звук, що стоїть на межі між середнім і заднім рядом. Така вимова **а** наближена до російської вимови і є характерною для слобожанських і деяких західнополтавських говірок.

Такий тип **а** маємо і в багатьох північноукраїнських говірках.

При згаданому типі вимови **а** в обстежуваних говірках спостерігаємо й іншу вимову, що поширена як паралельна на території ряду сіл центральної Старобільщини („Старобільський клин”) і трапляється ще більшою мірою в південній частині Луганської області (напр., с. Біле Олександрівського р-ну, с. Успенка, Бобрикове та ін.).

Цей тип вимови **а** більш задньої артикуляції, ніж у російській літературній мові, його вимова в наголошеній

позиції між твердими приголосними близька до української літературної вимови (за визначенням М. Ф. Наконечного – артикуляція „задня, зовнішня, наближена до середньої”). Від української літературної вимови відрізняється тим, що артикуляція губ більш млява, неенергійна, розкриття рота незначне, такого ж типу, як і при вимові **и**, **е**, що взаємонаближуються. Отже, звук вужчим за артикуляцією, ніж при літературній вимові, у певних умовах така вузька вимова **а** створює акустичне враження деякого наближення до **о** (**ба** (**о**) **лакайе**). Такий же тип вимови має на увазі Ф. Горчевич, зазначаючи у своїй праці: „...в мові деяких сіл **а** і під наголосом, і ненаголошений зазнає лабіалізації. У вимові такий голосний напружений і закритий” (цит. праця, с. 272). На нашу думку, таку вимову не можна вважати напруженою. Навпаки, вона пов’язана з особливим типом індіферентної позиції передньої частини язика і особливо губ, позиції, яка своєрідно зафарблює вимову всіх голосних, надто **о**, **е**, **и**. Цей тип артикуляції можна б визначити як сильно індіферентний, з нахилом до обниженості. Про системність цього типу свідчить те, що саме в згаданих говірках виступає порівняно більш обнижена вимова **е**, що в певних умовах при ненаголошеності може наближатися навіть до дещо звуженого **а**: **та(е)пер**, **ла(е)ман** і под.

Характеристика вимови ненаголошених **е** та **и** також дає важливий матеріал для з’ясування звукової системи обстежуваних говорів. Зауважимо, що в українському мовознавстві питання про різні типи взаємонаближення ненаголошених **е**, **и** ще не було предметом спеціального розгляду ні в лінгвогеографічному, ні в історичному аспекті. У синтетичних працях з української діалектології дослідники поки що обмежуються загальними зауваженнями про взаємонаближування ненаголошених **е**, **и** в південно-західних і південно-східних говірках і відсутність цього взаємонаближування в типових північноукраїнських говорах. А втім і наші свідчення, і описи інших говірок української мови свідчать про наявність різних діалектних типів взаємонаближення **е** та **и**.

Як відомо, у літературній мові вимова ненаголошених **е**, **и** зближена на основі подібності артикуляції обох звуків при обниженні артикуляції **и** та деякому підвищенні артикуляції **е**. Відмінності у вимові ненаголошених **е**, **и** в різних позиціях регулюються відповідними впливами сусідніх приголосних та явищами вокальної гармонії.

Для всіх говірок Луганщини, за винятком лише тих, де поширене акання і вимова звука **ы** високого піднесення, характерне взаємонаближення, „змішування” ненаголошених **е** та **и**. Певну роль у регулюванні ступенів взаємонаближення відіграє тут також вокальна гармонія і вплив сусідніх приголосних.

Проте важливою ознакою для характеристики типів взаємонаближення **е** та **и** є не тільки вокальна гармонія, як у літературній вимові, а наявність у говірках двох типів артикуляційної бази: підвищеного і обниженого.

Перший тип – тип підвищеної артикуляції – територіально збігається з вимовою звука **а**, що має незначний ступінь відсування назад маси язика. Найбільш виразно цей тип вимови виявляється в українських говірках північних і східних районів області (Білолуцьк, Троїцьке, Лозно-Олександрівка, Марківка та ін.). Переважає згаданий тип вимови і в говірках багатьох південних і східних районів області (Новосвітлівка, Дякове та ін.). У цих говірках ненаголошений **и** або цілком зберігається, або не переступає ступеню **и** (**е**), незважаючи на вплив голосних наступних складів. Натомість звук **е** в цих говірках має виразну схильність до **и**, виступаючи в залежності від впливу сусідніх приголосних і голосних наступних складів у варіантах **е** (**и**), **и** (**е**), **и**. Отже, маємо тут, напр., **жи(е)ве**, **би(с)да**, **ме(и)не**, **пи(е)чат’**, **плит’ін’**, **тилушка**, **жили**, **сидит’**, **с Питром**, **сидимо**, **зали(е)ло** і под.

Другий тип – тип обниженої артикуляції ненаголошених **е**, **и** – територіально збігається з поширеністю уже схарактеризованих говірок із більш обниженою і задньою артикуляцією звука **а**, з індиферентним положенням губ. Отже, найбільш виразно виявляється він у говірках ряду сіл „Старобільського клину” (Лиман, Булавинівка, Світляківка, Проїждже та ін.), а також у говірках ряду сіл південної частини області (Біле, Успенка Олександрівського р-ну та ін.).

Для цього типу говірок властиві різні ступені наближення ненаголошеного **и** до **е** залежно від впливу сусідніх приголосних і гармонійної асиміляції: **жеве, везу, вне(и)зу, же(и)ли, в старену, бе(и)да, се(и)д'у, купеш, вуле(и)ц'а, мате(и)**. Звук **е** зазнає значно менших ступенів звуження, ніж у першому типі говірок, а при сприятливих для поширення і обниження вимови асимілятивних умовах може зберігатися без змін: **тепер, та(е)пер, мене, береза, земл'а, печу, в зе(и)мл'і, пше(и)ниц'а, пле(и)т'ін', с Пе(и)тром, чове(и)н, тутечки**.

Зауважимо, що наявність двох типів вимови ненаголошених **е, и** засвідчена і в говірках Сталінської області. Ф. Горчевич свідчить про перевагу підвищеного типу артикуляції в більшості говірок Ольгинського району і поряд зазначає: „звук **и** може обнижуватись до **е** в мові окремих сіл” (цит. праця, с. 266). У дослідженні про говірки Ольгинського району ми не знаходимо узагальнень щодо системного взаємозв'язку певних типів артикуляції голосних. Тим більш цінним є об'єктивне свідчення автора про наявність обниженого типу вимови **е, и** в селі Благодатному (цит. праця, с. 267), яке показане в списку сіл, що для них характерна „лабіалізована” вимова звука **а** (цит. праця, с. 272).

Вимова ненаголошеного звука **о** характеризується в говірках краю схильністю до звуження і піднесення артикуляції в напрямі до **у**. Проте звуження **о** має загалом помірний характер і лише в окремих словах (надто в сусідстві з губними приголосними) досягає ступеня **у, у (о)**.

В окремих селах (напр., Закотне, Білолуцьк) спостережена старанна вимова ненаголошеного **о** майже без звуження (навіть **зозул'ка, кожух**), але така вимова характерна не для всіх мовців. Деяко сильніші ступені „укання” в говірках представників старшого покоління по деяких селах на захід та північ від Старобільська (Курячівка, Світляківка, Нещеретове та ін.). У говірці осіб з сильно індиферентним, обниженим типом артикуляції (див. вище) ступінь звуження **о**, як правило, вищий, ніж у представників основного типу говірок краю.

Системний характер вокалізму обстежуваних говірок позначений і тим, що, незважаючи на близьке сусідство російських говірок і трьохсотрічні взаємозв'язки з ними,

більшість українських говірок краю не сприйняла такої характерної риси звукової системи південноросійського наріччя, як акання.

Відомо, що говірки Луганщини межують з південноросійськими говірками Курської, Воронезької, Ростовської областей, а на території Луганщини маємо багато селищ і міст, де населення говорить російською мовою.

Історія Луганщини – це типова для нашої країни історія співдружності українських і російських трудящих. Унаслідок специфіки заселення й розвитку краю взаємні зв'язки росіян і українців були тут особливо тісними й безпосередніми. Ще в XVI – XVII століттях росіяни й українці разом колонізували цей край, колишне „Дике Поле”, разом обороняли його від татар.

Вони спільно вели боротьбу проти соціального гноблення. Старобільщина була одним із центрів повстання К. Булавіна, у якому брали участь росіяни й українці. Українське населення Острогозького полку було активною силою в повстанні під керівництвом С. Разіна. Є відомості про участь жителів Східної Слобожанщини – українців і росіян – у повстанні О. Пугачова.

Цілком закономірним є, отже, сильний взаємовплив російської й української мов на території Луганщини. Тісні контакти росіян і українців у всіх сферах економічного, політичного, культурного життя, повсякденне спілкування на роботі, під час відпочинку, у родинній обстановці і т. д. вимагає цілковитого мовного взаєморозуміння.

Однією з форм мовних контактів є двомовність населення. Росіяни знають українську мову, українці – російську. У мовній практиці часто має місце перехід з російської мови на українську і навпаки, залежно від мовної ситуації. Проте, в умовах Луганщини двомовність не є єдиною формою мовного спілкування між росіянами й українцями. Дуже характерним є інший тип комунікації: спілкування співрозмовників кожного своєю мовою при повному взаємному розумінні. Тип „різномовного” спілкування є настільки звичним, що не привертає до себе уваги й виступає як повсякденне явище. Ми зареєстрували сотні випадків такого спілкування на роботі й

у побуті. Більше того, зареєстровані численні випадки, коли в складі однієї родини представники молодшого покоління говорять тією мовою, яка характерна для цього села чи вулиці, а дід і баба, або батько й мати говорять між собою різними мовами, незважаючи на перебування в шлюбі протягом кількох десятиліть. При цьому в такій родині ніхто не відчуває труднощів у спілкуванні, а згадана різномовність лише зрідка викликає коментарі (переважно жартівливі).

Такий тип спілкування можливий лише в умовах близькоспоріднених мов, якими є мови російська і українська, і міг скластися лише на основі відносин дружби і взаємної поваги, які завжди панували в відносинах між росіянами та українцями.

У населених пунктах із відносно стабільним упродовж довгого часу населенням витіснення однієї мови іншою не відбувається як внаслідок наведених вище умов, так і в зв'язку з загальною стійкістю фонетичної системи, граматичної будови і основного словникового фонду кожної мови.

Проте інтенсивна взаємодія між мовами наклала значний відбиток і на російські, і на українські говірки населення. Особливо значні зміни відбулися в лексиці українських говірок. Ці зміни полягають а) у запозиченні певного шару російської лексики, і загальнонародної, і діалектної (**випол'н'ен'їйе, картоха** і под.); б) ще більшою мірою – в утраті лексичних елементів, малозрозумілих для співрозмовників-росіян і стихійному відборі тих лексичних елементів, що є спільними для обох мов, отже, загальнозрозумілими навіть при різномовному спілкуванні (**ждати**, а не **чекати, времйа**, а не **час, год**, а не **рік, мол'н'їя**, а не **блискавка** і т. д.).

Аналогічні процеси помітні і в словотворенні. Так, напр., замість утворень типу **темп'ава, височ'ін', бородай', рибалка** поширилися спільні з російською мовою утворення типу **темнота, висота, бородач, рибак** та ін.

Замість форм порівняльного ступеня прислівників **дал'ї, ран'іше, скор'іше**, прислівників **восени, взимку, влітку, вночі** поширилися форми типу **дал'ше, ран'ше, скор'ій, ос'ін'н'у, з'імойу, л'ітом, ноч'ч'у** і под. Менш здатною до проникнення елементів російської мови виявляється система словозміни.

Найбільшу ж стійкість виявляє фонетична система, яка переживає порівняно мало змін під впливом спорідненої мови.

Тому-то і звертає на себе увагу те, що одна із найхарактерніших особливостей системи південноросійського вокалізму – **акання** – дуже мало вплинула на фонетичну систему українських говірок Луганщини. Елементи акання зафіксовані щонайбільше в 20 з 200 населених пунктів, про які зібрано відомості, зокрема в говірці частини старожилів м. Старобільська, тоді як переважна більшість населення міста й жителі всіх приміських сіл мають звичайну для української мови окаячу вимову; – **акання** зафіксоване в говірці української частини населення слободи Новоборової (у сусідніх українських селах – Голубівці, Клімівці, Містках – **акання** немає), у говірці с. Барикиного – на північний захід від Новоборової; у с. Письменці Старобільського р-ну, у с. Гаврилівці колишнього Новоастраханського р-ну, у с. Коноплянівці, поблизу Успенки та ін. Акання в цих говірках сполучається із запозиченням деяких інших рис російської фонетики: вимовою звука **ы**, твердістю **ц** та ін. Натомість в акаючих українських говірках ніколи не спостерігаємо другу характерну рису російського вокалізму – **якання**.

Важливо зазначити, що говірки, для яких характерне акання, не становлять суцільного географічного масиву. Так, напр., риси акання спостерігаємо в Новоборовій, оточеній з усіх боків „окаячими” селами і, навпаки, – „окання” міцно зберігається, напр., у с. Штормовому, що знаходиться в сусідстві з великою групою російських селищ Новоайдарського району. У центрі краю, далеко від суцільної російської території, знаходимо с. Письменці, Старобільського р-ну з елементами акання в українській говірці, а в Покровському, Білолуцькому, Марківському районах, які безпосередньо межують з РРФСР і великими групами російських селищ, панує „окання”.

Матеріали лінгвістичної географії свідчать, що смуга акання як системної риси вокалізму цілого масиву північноукраїнських говірок закінчується на межі між Чернігівщиною і Сумщиною. Уже Путивльщина знає лише острівці акаючих говірок. За матеріалами ДАУ, у північному поясі Харківщини акання трапляється острівцями, в окремих

селах, тоді як більшість сіл знають лише „окаючу” вимову. Східна Слобожанщина (північний пояс Харківщини, Старобільщина) не мають суцільної смуги перехідних акаючих говірок на межі з південно-російським наріччям. Отже, акання в українських говірках окремих населених пунктів Луганщини не може розглядатися ні як явище звукової системи говірок краю, ні як риса перехідних говорів, оскільки суцільної смуги таких говорів тут немає. Розвиток акання в говірці окремих сіл пов'язаний з індивідуальною історією згаданих селищ. Помічено, що це явище найчастіше трапляється в селищах, де віддавна (упродовж 150 – 200 років) склалося неоднорідне в мовному відношенні населення. Перехід на акаючу вимову пов'язаний із зміною всієї артикуляційної бази мовців, що важко дається дорослим людям із виробленою вже артикуляційною базою. Саме в згаданих селищах з віддавна неоднорідним у мовному відношенні населенням були всі умови для спілкування дітей українців з дітьми та дорослими-росіянами, а це створило умови для запозичення від ранніх років певних елементів артикуляційної бази південноросійських говірок.

Без сумніву, системний характер має в говірках Луганщини і консонантизм. Система приголосних говірок Луганщини разом з усією системою консонантизму південно-східного наріччя мало відрізняється від північноукраїнських говорів і чітко протиставлена говорам південно-західного типу. Як відомо, система приголосних південно-західних говорів, як і система голосних, характеризується гострою контрастністю різних акустично-артикуляційних явищ: вимова дзвінких і глухих приголосних виступає в різних варіантах того ж самого слова; сильна палатальність одних звуків протистоїть веллярності інших; звук **й** може заміняти палатальний **н'**, з'являється після колишніх м'яких **р** і губних, а в інших випадках, зокрема в інтервокальній позиції, навпаки, зникає; твердим шиплячим і **г**, **к**, **х** частіше, ніж в інших говірках, протистоять м'які, причому **г'** **к'** **х'** можуть наближатися до середньоязикової артикуляції, що приводить до різко контрастних взаємопереходів задньоязикових і передньоязикових. Звук **в** може набувати губно-зубної артикуляції і переходити не в **у**, а в **ф** і т. д.

У говірках Луганщини, як і в інших говірках південно-східного наріччя, немає цих контрастних явищ. Кінцеві дзвінки приголосні слова і складу в більшості говірок зберігають свою якість. Ступінь пом'якшення приголосних тут менший, ніж у південно-західних говорах, отже, немає шепелявої вимови передньоязичних **с'**, **з'**, м'якість **р** перед **а** зберігається і не породжує нового **й**; малопоширена в системі (лише перед **і**) палаталізованість шиплячих **ж**, **ш** і задньоязикових **г**, **к**, **х**; для системи загалом не характерні взаємозаміни задньоязикових та передньоязикових, **в**, **ф** тощо. Відмінною рисою цілої системи приголосних, без сумніву, є згадувана вище втрата фонем **дж**, **дз** і проривного **г**, а також пом'якшення всіх приголосних перед **і**, незалежно від його походження.

Розглядаючи названі вище ознаки звукової системи говірок Луганщини в синхронному аспекті, мусимо визнати, що їх взаємозв'язок, без сумніву, пов'язаний з певною єдністю артикуляційної бази мовців. Інша річ, що на сучасному етапі розвитку діалектології можна виявити лише деякі із загальних принципів цього взаємозв'язку.

Проте синхронна система говорів є лише певним етапом в їх історичному розвитку. Без історичного аспекту дослідження неможливо повною мірою з'ясувати сучасний стан говірок і закономірності їх формування й розвитку. Лише доповнення синхронної характеристики історичним аналізом дасть змогу виявити місце досліджуваних говірок в цілій діалектній системі південно-східного наріччя. Певні історично зумовлені риси системи, як-от: чергування **о**, **е** – **і** або занепад африкатів **дж**, **дз** та проривного **г** не можна вивести із сучасного укладу артикуляційної бази, та й сама ця база, без сумніву, склалася історично.

Морфологічні явища обстежуваних говірок також становлять собою певну систему, що в головних рисах відповідає типу південно-східних говорів і протистоїть насамперед південно-західному діалектному типові. Загальною ознакою тут же є значна одноманітність системи, позбавлена властивих для південно-західних говорів архаїзмів типу перфектних форм із zdeформованими залишками допоміжного

дієслова тощо. Для луганських, як і взагалі південно-східних говірок, характерна, якщо можна так висловитись, чітка і послідовна морфологізованість у процесі уніфікації системи. Якщо в південно-західних говорах на кожному кроці ми спостерігаємо факти збереження стародавньої різноманітності морфологічних типів, що корегуються лише фонетичними змінами (напр., розрізнення форм іменників твердих і м'яких основ: **воді' – землі; на столі – на копи**; архаїчні форми типу: **нашому бат'кови; радости; волім** і т. д.), то в наших говірках маємо відповідно вирівняні за морфологічною аналогією нові форми (пор. **вод'і – землі; на стол'і – на кон'і; нашому бат'ков'і; радост'і; волам** і т. д.).

Поряд із тим, на відміну від південно-західного й північного діалектних типів, у системі обстежуваних говірок спостережено урівноваження певних паралелізмів, як-от: форми інфінітива на **-ти і, -т'**, форми 1 особи множини теперішнього часу на **-м і -мо** тощо.

Якщо брати до уваги лише системні явища, то морфологія говірок краю є ще більш уодноманітною, ніж фонетика. Чітко виділяються лише дві істотні відмінності, поширеність яких відповідає, як уже згадувалося, території „Старобільського клину” – інновація прикметникових форм називного однини чол. роду, що полягає у вирівнюванні ненаголошених основ за м'яким типом (**б'іл'ій с'н'іг**), і форми 2 особи множини наказового способу дієслів із твердим **-т** (**принес'іт**).

III.

Говірки Луганщини в їх історичних стосунках з говірками середньонаддніпрянськими

Охарактеризувавши загальні риси фонетичної і морфологічної систем говірок Луганщини в їх відповідності до типових ознак південно-східного наріччя загалом, мусимо визначити відношення говірок Луганщини до середньонаддніпрянських говірок, насамперед говірок Полтавщини. Це завдання можна виконати лише враховуючи історію формування й розвитку говірок Луганщини як новозаселеної впродовж останніх трьохсот років території. Відомості про заселення краю незаперечно свідчать, що в процесі формування говірок Луганщини на обстежуваній

території взаємодіяли діалекти середньонаддніпряньського типу з північноукраїнськими і меншою мірою – посередньо – південно-західними¹⁹.

Наведені відомості про південно-східну за своїм типом основу фонетичної й морфологічної систем Луганщини свідчать про те, що в процесі міждіалектних взаємин у говірках Луганщини безумовно переміг середньонаддніпряньський діалектний тип, а північні і південно-західні системні риси перемололися і були втрачені. Проте специфічна історія формування й розвитку луганських говірок наклала відбиток на їх структуру. З одного боку, в обстежуваних говірках виробилися системні риси, аналіз яких проливає світло на певні особливості всіх слобожанських і степових говорів. З другого боку, взаємодія різносистемних явищ зумовила закріплення певних відхилень від системи, що є історично зумовленими.

Розглянемо лише деякі явища, аналіз яких дає рельєфний матеріал для визначення особливостей діалектної системи говірок Луганщини та історичного відношення цієї системи до інших говірок південно-східного наріччя.

1. Схарактеризований нами вище тип обниженої вимови ненаголошених **е, и** в лінгвогеографічному відношенні збігається з типом вимови, що поширена на південній і південно-східній Полтавщині, зокрема – на схід від Псла – **лесточок. чоботе(и), та(е)пер, ма(е)не, кажа(е)**. Як відомо, у цих говірках трапляється навіть схильність наголошеного **и** до **е**: **гли(е)на, Ліщи(е)н'івка, пе(и)шних, жи(е)ти** і под²⁰.

Вимову такого ж типу спостеріг О. Безкровний у говірці частини старожилів м. Лебедина. Дослідник указує на те, що

¹⁹ Відомості про заселення Луганщини й Харківщини у зв'язку з дозаселенням Потавщини див. у нашій статті: Шарпило Б.А. До питання про історичну природу деяких гіперичних явищ південно-східного наріччя української мови / Б. А. Шарпило // Наук. зап. Ворошиловгр. пед ін-ту. – Вип. V – Ворошиловград, 1956. – С. 54 – 74.

²⁰ Див., напр., діалектологічні записи з Шишак, Біликів, Ліщинівки та ін. пунктів, уміщені в „Українському діалектологічному збірнику” (вип. II, К., 1929); „Наукових записках Харківської науково-дослідної кафедри мовознавства” (Т. I, X., 1927).

„е-вимова” виступає тут незалежно від впливів сусідніх приголосних та вокальної гармонії. Острівці подібних говірок були спостережені й на Роменщині. Важливо відзначити, що така вимова не характерна для більшості говірок Лебединщини, які відносяться до слобожанського типу і, за свідченням О. Безкровного, мають „ненаголошене е, що не зберігається і переходить в таке ж и”. У представників лебединської говірки з обниженими **и**, **е** цю вимову поєднано з шепелявою вимовою свистячих та деякими іншими рисами, що свідчать про генетичні зв’язки з південно-західними говірками давніх переселенців²¹. Як відомо, тип вимови з обниженням **е**, **и** до ступеня **е** навіть у наголошеній позиції поширений у багатьох південно-західних говірках (долівських, холмських, гуцульських, покутських та ін). У східній частині південно-західного наріччя ця риса дедалі послаблюється. Проте і в деяких говірках Поділля й Волині зафіксовано залишки сильно обниженого типу вимови навіть під наголосом (напр., у говірці с. Олешина, поблизу Хмельницького, у с. Нехворощі, поблизу Бердичева та ін.).

В інших же районах Волині й Поділля цей тип вимови змінений на протилежний тип, де ненаголошений звук **е** переходить в **и**, а звук **и** в цій же позиції зберігається без змін. Найвиразнішу характеристику цього типу дає О. Мельничук у праці про говірку с. Писарівки Кодимського р-ну Одеської області: „ненаголошене **и** в більшості випадків істотно не від різняється від **и** наголошеного”, „ненаголошене **е** в переважній більшості умов виступає в говірці як **и**”²². Те ж саме відзначає Л. Бова (Ковальчук) в говірках південної Житомирщини²³. Для розуміння цих явищ надто важливо нагадати, що згадані говірки розвивалися в умовах стиків між західними і східними говорами, основа їх

²¹Бескровный А. К диалектологии слобожанских говоров / А. Бескровный // Язык и литература. – Л., 1927. – Т. II. – Вып. I. – С. 132 – 141.

²²О. С. Мельничук Південноподільська говірка села Писарівки Кодимського району Одеської області // Діалект. бюл. – К., 1951. – Вып. 3. – С. 50 – 51.

²³Бова Л. (Ковальчук). Говірки південної Житомирщини / Л. Бова (Ковальчук) // Полтавсько-київський діалект. – К. : Вид-во АН УРСР, 1954. – С. 106.

південно-західна. У минулому вони, імовірно, мали обнижену вимову **е, и**, про що свідчать її залишки в окремих словах (напр., **потремала** в говірці с. Писарівки).

Як уже зазначалось, обнижений тип вимови **е, и**, поширений на території „Старобільського клину” та в окремих говірках південних районів Луганської області і на території Сталінської області. Для більшості говірок північної та східної частин Луганщини характерний підвищений тип артикуляції **е, и** із схильністю **е** до **и** і збереженням ненаголошеного **и**. Ряд говірок краю (напр., говірку с. Шульгинки) не можна віднести ні до першого ні до другого типу: вимова ненаголошених **е, и**, тут значно врівноважена і регулюється впливом вокальної гармонії, як у літературній вимові.

Якщо обнижений тип артикуляції **е, и** є близьким до східнополтавських говірок, то підвищений тип збігається з деякими західнополтавськими говірками і багатьма Слобожанськими і степовими. Так, знавець говірок Лубенщини І. О. Варченко вказує на характерне для них звуження ненаголошеного **е**, перехід його в **и** незалежно від наступного голосного при збереженні вимови ненаголошеного **и**²⁴. Уже згадувалося про поширеність такого типу на Лебединщині. Не чужий він і деяким говіркам північного поясу Харківщини. Ф. Горчевич зазначає, що такий тип вимови переважає в говірках Ольгинського р-ну Сталінської області. Відзначене це явище на Херсонщині²⁵.

Натомість на Миргородщині, Хорольщині, східній Черкащині поширений найбільш урівноважений тип вимови ненаголошених **е, и**, що відповідає нормам літературної орфоепії.

Щодо виникнення й поширення в деяких говірках Слобожанщини підвищеного типу артикуляції ненаголошених **е,**

²⁴ Варченко І. А. Фонетические особенности говоров западной Полтавщины в сравнительно-историческом освещении : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : 10.02.02 / Ин-т языкознания АН УССР – Харьков, 1955. – С. 12.

²⁵ Нагин Я. Д. Говоры Каховского и соседних районов Херсонской области : автореф. на соиск. учен. степ. дис. канд. филол. наук : 10. 02. 02 / Институт языкознания АН УССР. – 1956. – С. 3 – 4

и можна висловити таке припущення: у процесі міждіалектних взаємовпливів середньонаддніпрянській. урівноважений тип вимови ненаголошених **е, и** витиснув північну вимову **і** властивим для неї нерозрізненням **и(і)** та **е**. Проте в процесі засвоєння цієї нової вимови представники говірок північного типу виробили дещо вищий тип вимови ненаголошених **е, и**, ніж той, що був поширений на старожитній Полтавщині. Унаслідок цього ненаголошене **е** стало послідовно звужуватися в **и** при збереженні ненаголошеного **и** або незначному підвищенні артикуляції останнього. Саме такий шлях розвитку згаданої вимови мав бути у представників говірок, де звук **и** вимовлявся за північним типом **и(і)**. Зрозуміло, що вузькість вимови **и(і)** сприяла до певного часу збереженню цього звука, тоді як перешкод для звуження **е** за прикладом вимови переважної частини населення в артикуляційній системі чернігівців не було. З другого боку, на пограниччях південно-західних говірок з різко обниженою, „екаючою” вимовою та говірок південно-східного типу представники „екаючих” говірок могли засвоювати середньонаддніпрянську вимову надто прямолінійно, оскільки для носіїв „екаючої” вимови навряд чи була спершу відчутна різниця між **и, и(е), е(и)**. Отже, для них засвоєння нового типу вимови було нічим іншим, як заміною **е** на **и**.

2. Характерною особливістю системи консонантизму говірок Луганщини є занепад африкат **дж** і **дз**. Звук **дж** майже повністю зник із фонетичної системи. Насамперед звертає на себе увагу обмеженість лексичного матеріалу з відповідним звуком. Так, із 108 слів з початковим **дж**, наведених у словнику за ред. Б. Грінченка, для наших об'єктів виявилися зрозумілими лише близько 30 слів, але всі з вимовою початкового **ж**, а не **дж**. Співбесідники виправляють опитувача: „У нас кажуть **жгут, сажа, межа, жерело, жеркот'іти**”. Слова **джм'іл', бджола** виступають у варіантах, де **дж** замінено на інші звуки: **чм'іл', жм'іл', пчола, бжола**, навіть **бшч'ола, бжд'ола**. Лише зрідка: **бджола, джм'іл'**. Не вживається **дж** як наслідок асиміляції та інших позиційних взаємовпливів звуків. Дієслово **приїжджайте** вимовляється як **приїжд'айте**. Важливим із чинників, що зумовлюють утрату **дж**, є

відсутність **дж** в основах дієслів І особи одн. теп. часу ІІ дієвідміни (**ход'у, вод'у**).

Якщо фонема **дж** по суті вже випала із звукової системи говірок, то **дз** ще виступає в живому мовленні. У говірках окремих сіл цей звук трапляється паралельно із звуком **з**, що його замінює. Проте скрізь помітна тенденція до зникнення цього звука, незважаючи навіть на вплив літературної вимови. Обмеженість сфери вживання **дз** частково пов'язуємо із відсутністю в живій мові багатьох слів із **дз**, таких, як **дзиглик, дзвір** та ін. Щодо інших слів, то спостерігаємо паралелізм вимови **дзеркало – зеркало, дзвонити – звонити дз'урчати – з'урчати, дзига – зига** і под. Зафіксована вимова **роз'з'авити, роз'д'авити**.

За обмеженістю вживання **дж** і **дз** говірки Луганщині об'єднуються з рядом інших говірок Слобожанщини і Південного Степу²⁶, західної Полтавщини²⁷, а також із східними говірками північного наріччя²⁸.

Як уже зазначалося, найбільша інтенсивність процесу занепаду **дж, дз** пов'язана із втратою лексичної бази для вживання цих звуків. Підтримується цей процес і впливом російської мови, але, як бачимо, впливає він із внутрішніх передумов взаємодії фонетичної і лексичної систем говірок.

Проривний звук **г** (**g**) трапляється в говірках Луганщини лише спорадично, у мовленні окремих представників найстаршого покоління. Для звукової системи загалом він невластивий. З числа 270 слів з вимовою **г**, що наводяться в словнику за ред. Б. Грінченка, щонайменше 240 слів зовсім невідомі для мовців. З останніх 30 слів більшість відноситься до пасивного запасу словника. Усі ці слова вимовляють із гортанним **г**: **гузик** або **кузик** (в активному запасі **пувиц'а**),

²⁶ Пор., напр., Ф. Горчевич, цитована праця, с. 254; Пелих Г. Ф. Характерні фонетичні риси прибузьких говірок Первомайського р-ну Миколаївської області / Г. Ф. Пелих // Наук. зап. Одес. пед ін-ту. – Т. XXIII. – О., 1959. – С. 6.

²⁷ Варченко И. А. Фонетические особенности говоров западно-Полтавщины в сравнительно-историческом освещении : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : 10.02.02 / Ин-т языкознания – Х., 1955. – 17 с.

²⁸ Див., напр., праці П. С. Лисенка про говірки Михайло-Коцюбинського, Остерського і Олишівського районів.

гулий (лише як прізвище). Слова активного запасу **гез'** (тобто **гедзь**), **гул'а** вживаються тільки з фрикативним **г**. Не виникає **ж** і як асимілятивне явище, напр., **тагже**). Обмеженість уживання проривного **г** є загальною тенденцією говорів північного і південно-східного наріч. Це явище переплітається з історією лексики згаданих говорів. Проте в наших говірках, як і в ряді інших говірок новозаселених територій, процес занепаду цього звука відбувся з надзвичайною інтенсивністю.

4. Характерна для звукової системи говірок Луганщини напівм'яка вимова африката **ч** потребує розгляду в лінгвогеографічному і історичному аспектах. У ряді українських говірок при повній диспалаталізації **ж**, **ш** зберігається м'якість або напівм'якість **ч**. Давньоруський звук **ч**, як відомо, був менше схильний до диспалаталізації, ніж інші шиплячі, що особливо підтверджено збереженням м'якості **ч** в російській мові.

Так, в українських говірках Підкарпаття звук **ч**, на відміну від **ш**, **ж**, зберігає свою м'якість²⁹. Якщо на Черкащині й південній Полтавщині панує тверда вимова **ч**, то записи В. Ярошенка з Миргородщини і Лубенщини свідчать про напівм'якість **ч** у словах типу **сорочка**, **дочка** та ін. Напівм'яку та м'яку вимову **ч** в будь-якій позиції констатує І. О. Варченко в говірках Лубенщини. Збереження напівм'якості (або м'якості) **ч** у будь-якій позиції констатують на Слобожанщині О. Безкровний³⁰ і Л. А. Лисиченко³¹, у говорах Степової України Ф. Горчевич³², С. Самійленко³³ та ін.

²⁹ Панькевич І. Українські говірки Підкарпатської Русі / І. Панькевич. – Прага, 1958. – С. 70.

³⁰ Безкровный А. К диалектологии слобожанских говоров / А. Безкровный // Язык и литература. – Л., 1927. – Т. II. – Вып. I. – С. 132 – 142.

³¹ Лисиченко Л. А. Особенности говоров восточных районов (Купянского и Двуречанского) Харьковской области : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : 10.02.02 / Харьк. гос. ун-т. – Х., 1955. – С. 8

³² Горчевич Ф. С. Говірки Ольгинського району Сталінської області / Ф. С. Горчевич // Наукові записки Сталінського педагогічного інституту. – Вип. VI. – Сталіно, 1957. – С. 254.

³³ Самійленко С. Фонетичні особливості говірок Запорізької області // С. П. Самійленко // Діалект. бюл. – Вип. IV. – К., 1956. – С. 95.

Отже, риса ця є спільною і для деяких архаїчних говірок південно-західного наріччя, і для великого масиву старожитних західнополтавських, Слобожанських і степових говірок.

Імовірно, згадане явище є залишком стародавньої м'якої вимови **ч**, диспалаталізація якого в окремих говірках не була завершена. У ряді говірок Полтавщини, Слобожанщини і Південного Степу вплив російської мови сприяє закріпленню напівм'якості **ч** як характерної ознаки звукової системи говірок.

5. Для всіх без винятку говірок Луганщини характерне пом'якшення приголосних, у тому числі й **д, т, н** та ін., перед голосним переднього ряду **і**. Така вимова збігається з вимовою говірок усієї Слобожанщини і більшості говірок Південного Степу. Якщо в говірках Черкащини, південно-східної Полтавщини і Кіровоградщини приголосні **д, т, н, л, с, з** перед **і** з старого **о** можуть виступати в твердому варіанті, то в говірках західної й північної Полтавщини поширена знівельована м'яка вимова всіх приголосних перед **і**, незалежно від його походження.

Загалом говірки Луганщини послідовно відбивають історично нове явище, яке розвинулося в українських говірках і зумовлене інтенсивними процесами міждіалектного змішування, на що справедливо вказує М. Ф. Наконечний³⁴.

У говірках „Старобільського клину” виділяємо типову для них „інновацію” – пом'якшення кінцевого приголосного твердих основ прикметників у називному відмінку однини чоловічого роду (без наголосу) і з'явлення у флексіях цих форм прикметників **-ій** замість **-ий**. Відповідні форми порядкових числівників та дієприкметників теж характеризуються цією особливістю. Отже, **зеленій (лист), білій (с'ніг), шос'т'ій (ден')** і т. д. В інших формах тверда основа зберігається: **зеленого, гарного, зеленому, гарному** і т. д.

Лише спорадично м'яка основа з'являється в непрямих відмінках разом із флексійним **-і** замість **-и**: **гарн'ім (чоловіком), гарн'іх (л'удей), гарн'ім (л'уд'ім)** та ін. Згадане явище заходить на Старобільщину клином з території

³⁴ Курс сучасної української літературної мови / за ред. Л. А. Булаховського. – Т. І. – К. : Наук. думка, 1951. – С. 184.

Харківської області через Сватівський район, де воно спостережене нами в говірці представників старшого покоління (с. Берестове, Коломийчиха й ін.). Закінчуючись в околицях Старобільська, ізоглоса згаданих форм поширена в селах Нещеретовому, Курячівці, Підгорівці, південній частині Олексіївни (Світляківка), Чмирівці, Лимані, частково Проїжджому, Закотному. На північ, схід і південь від згаданих пунктів цієї риси вже немає. Отже, це явище є характерною ознакою лише певної групи говірок Луганщини, що, як зазначалося вже, характеризуються сукупністю певних специфічних рис.

Яке ж відношення цього явища до інших говірок південно-східного наріччя?

Риса ця не заходить західніше Псла, а часом відступає аж за Ворсклу. Вона мало поширена в південних районах – Кременчуцькому, Кишеньківському, Кобеляцькому (крім північної їх частини); у переглянутих нами матеріалах з лівобережних районів Дніпропетровщини (Петрівський, Царичанський, Магдалинівський, Новомосковський р-ни), які прилягають до південної Полтавщини, ця риса теж не помічена.

Але дещо на північ від Дніпра, на віддалі 40 – 50 км, та на схід від Псла форми типу **чистій, б'л'ій (с'н'іг)** набувають значного поширення. Особливо часто трапляються ці форми в районах Новосенжарському, Решетилівському, Шишацькому, Диканському, Чугівському, Коломацькому, Машівському, Карлівському, Валківському, Нововодолазькому, Люботинському, Зміївському, південній частині Чугуївського, Савойському, південній частині Куп'янського³⁵. На південь від згаданих районів ця мовна особливість виявляється в небагатьох селах (Сомівка, частково Сахновщина тощо). Через південну частину Чугуївського та Куп'янського, Савинського, Олексіївського й Боровського районів вона виходить на Сватівський, Містківський і Старобільський райони.

³⁵ Напр., у селах Шамраївка, Вовча Річка, Нові Сенжари, Ліщинівка, Решетилівка, Балясне, В. Будища, Орданівка, Новокобубеївка, Рудки, Мала Перещепина, Селещина, Федорівка, Варварівка, Коломак, Черемушна, Ст. Водолага, Бірки, Соколів, околиці Змійова, Лиман (Зіньківського р-ну), Мосьпанове, Бригадирівка (Балакліївського р-ну), Савинці (райцентр), Петропавлівка, Пристін (Куп'янського р-ну) та ін.

Отже, створюється загальне враження, що ці форми проходять смугою від Псла через центральну Полтавщину й Харківщину на схід, до Старобільська. Але з просуванням на схід ця смуга звужується, усе більше розпорошується, хоча в кінцевій частині „клину”, що виходить на Старобільськ, створює невелику, але компактну групу населених пунктів.

Нездійсненою виявляється спроба вивести ізоглоси цього явища на інші території. На захід від Псла, як уже зазначалось, вона не заходить, а на півночі – зникає в південних районах Сумської області. Щоправда, у матеріалах П. Бузука згадане явище зафіксовано на Лебединщині (Черлене, Михайлівка)³⁶, але в сучасних відповідях на програму ДАУ (напр., по Михайлівці) таких даних не засвідчено. Можливо, ця риса спорадично виявляється там і досі, але не була помічена учасниками експедиції. Проте, у всякому разі, далі на північний захід сліди її губляться. Не знає цієї риси й Чернігівщина. Уже зазначалося, що на крайньому півдні Полтавщини форми типу **чист’ий, б’іл’ий** зникають. Не характерні вони й для Лівобережної Дніпропетровщини³⁷. Нехарактерні вони й для Черкащини, хоча є відомості про спорадичні прояви цих форм у крайній південно-західній частині Черкащини (Звенигородський р-н). Є. Тимченко вказував на наявність їх в с. Красносілки (Красносілля)³⁸. Відомості про це явище є лише з півдня України, з новозаселених територій (південне Підбужжя)³⁹. Отже, маємо справу з явищем, ізоглоси якого не пов’язані безпосередньо з іншими територіями.

Поширення цього явища не становить єдиного масиву і на території Східної України. У жодному з районів воно не

³⁶ Див.: Український діалектологічний збірник / ред. О. М. Синявський, А. Ю. Кримський. – К., 1929. – Кн. 2. – С. 176.

^{37,38} Зокрема, не зафіксована ця риса в Дмухайлівці Котівського р-ну (№ 17), Котівці (№ 15); усупереч карті П. Бузука в Прядівці, Байбаківці Царичанського р-ну (№№ 16, 14), с. Магдалинівці (№ 13), Виноградівці, Жданівці Магдалинівського р-ну (№№ 12, 11), Миколаївці Новомосковського р-ну (№ 10), Перещепино (№ 9) і ін.

³⁸ Тимченко Є. К. Історія українського язика / Є. К. Тимченко. – К.: ДВУ, 1930. – С. 138.

³⁹ Терешко Л. Украинские говоры южного Побужья : автореф. дис. на соиск.учен. степ. канд. филол. наук: 10.02.02 / Одес. гос. ун-т. – Одесса, 1954.

поширене по всіх селах. Більше того, воно властиве для значної меншості населених пунктів. Так, напр., у Решетилівському районі Полтавської області воно поширене в Шамраївці, але відсутнє в Лобачах, Турах...; у Новосенжарському районі воно трапляється в Нових Сенжарах, але не характерне для Великого Кобилячка, Деркачівки та ін.; у Зміївському районі воно є в м. Зміїві, с. Соколові, але відсутнє в Шолудівці, Зідьках... У Чугуївському районі є в Мосьпановому, Старій Гнилиці, відсутнє в Малинівці; в Нововодолазькому районі – є в Старій Водолазі, але відсутнє в Дерегівці, Новій Водолазі та ін.

У нас немає достатніх свідчень з історії всіх населених пунктів Полтавщини й Харківщини, для яких властиві форми типу **б'іл'ій (с'н'іг)**. Проте й на обмежному матеріалі помічаємо певну послідовність в їх поширенні: форми **с'ір'ій, б'іл'ій** найчастіше трапляються в давніх козацьких селах⁴⁰. До того ж ці форми сполучаються з комплексом інших явищ, які відрізняють говірку згаданих селищ.

Так, напр., у Зміївському районі: в с. Соколові, яке вважається давнім козацьким селом, маємо **с'ір'ій, б'іл'ій, дзв'ір', порос'ові, кон'ім, л'уд'ім, соли, л'убови, орох, колод'із, вулик**; у бувшому кріпацькому селі цього ж району Шолудівці – **с'ірий, б'ілий, зв'ір, порос'ат'і, тел'ат'і, кон'ам, л'уд'ам, горох, колод'аз', вул'ік**; с. Матенки Дергачівського району вважається давнім козацьким селом, заселеним вихідцями із Запорозької Січі. Тут, на відміну від ряду інших суміжних сіл, – **с'ір'ій, дешевій, кон'ім, л'уд'ім, орох, колод'із', соли**, зрідка тверде **т** у дієслівних формах, пор. також: Стара Водолага і Стара Гнилиця порівняно з Новою Водолагою; Козача Лопань, старовинні села Яреськи, Шишаки тощо порівняно з рядом селищ пізнішої колонізації (Шолудівка, Мосьпанове та інші). З другого боку, явище це рідко фіксоване і в давніх селах, де внаслідок певних економічних умов та історичних обставин відбувався значний процес дозаселення за пізніших часів (напр., Карлівка, Кегичівка з їх цукровими заводами та ін.). На Старобільщині риса ця поширена в селах Лиман, Підгорівка, Чмирівка та

⁴⁰ Точніше: в селах давньої народної колонізації.

інших, які не були кріпацькими селами і відносяться до найдавніших слобід вільної колонізації.

Досі ще немає задовільної спроби пов'язати цю рису з певною сукупністю інших діалектних явищ. Була спроба протиставити говірки східної Полтавщини й Харківщини, що мають так звану „інновацію”, тобто форми **с'ір'ій (воўк), б'іл'ій (с'н'іг)**, говіркам південної Полтавщини (Кременчуччина), які „інновації” не мають, а характеризуються нібито більшою послідовністю поширення південно-західних особливостей: форми **тел'ов'і, ковал'ов'і, земл'ойу, ход'ат, ход'іт**.⁴¹ Але таке протиставлення не витримує критики, якщо врахувати дійсні факти і протиставити говірки сіл на схід від Псла з формами **с'ір'ій, б'іл'ій** – говіркам, що становлять єдиний масив на захід від Псла, починаючи від нижньої течії Хоролу (Великобагачанський, Миргородський, Хорольський, Комишнянський та інші райони). Дійсно, у придніпрянській смузі (Кобеляччина, Кременчуччина) при відсутності (або спорадичній поширеності) форм **с'ір'ій, б'іл'ій** поширені згадані вище південно-західні діалектні риси. Проте, зіставляючи говірки з формами **с'ір'ій, б'іл'ій** та сусідні (на захід від Псла) говірки Хорольщини – Миргородщини, виявляємо такі діалектні відмінності, що потребують розглядати питання інакше.

Зокрема, типові в цьому разі співвідношення між говірками Великобагачанського і Решетилівського та Шишацького районів, які розташовані в безпосередньому сусідстві (Великобагачанський в основному на західному, Шишацький і Решетилівський – на східному березі Псла). У с. Великій Багачці – **с'ірий, б'ілий, ход'ат', нос'ат', порос'ат'і, тел'ат'і, землейу, душейу, горох, кон'ам, л'уд'ам, хожу** (паралельно – **ход'у**), у с. Матяшівці цього ж району (сусіднє село з Яреськами – через Псьол, віддаль 2 – 3 км): **с'ірий, б'ілий** (як і у Великій Багачці), паралельно **ход'ат' і ходат, тел'ат'і, землейу, душейу, кон'ам, л'уд'ам** (поруч: **кон'ім, л'уд'ім, хожу, ход'у**; тут же – яскрава південно-західна

⁴¹Ткаченко Б. Деякі морфологічні інновації в лівобережних південних говорах / Б. Ткаченко // Записки Харківської науково-дослідної кафедри мовознавства. – Т. I. – Х., 1927. – С. 126 – 127.

риса – **знаш, питаш**. У Шишаках і Яреськах уже панують форми дієслів з твердим **т**, трапляються випадки форм **с'ір'ій, б'іл'ій, тел'ов'і, ход'у, нос'у** – переважають; **кон'ім, л'уд'ім** і т. д. Те ж саме іще чіткіше виявляється в Решетилівському р-ні (Решетилівка, Шамраївка): **с'ір'ій, б'іл'ій, тел'ов'і**, тверде **т** в дієсловах, **кон'ім, л'уд'ім, орох, ход'у**.

Звичайно, далеко не в усіх селах чітко виявляються певні типи говірок з відповідним комплексом мовних рис. У багатьох випадках маємо змішаність різнорідних мовних особливостей (значною мірою це властиве якраз і Старобільщині), але на центральній Полтавщині й Харківщині загальні тенденції все ж можуть бути простежені. Чим далі на захід від Псла та на північ, до Сумщини та кордонів РРФСР, то все рідше спостерігаються не лише форми типу **с'ір'ій, б'іл'ій**, але **тел'ов'і, порос'ов'і**; дещо довше затримуються дієслівні форми з твердим **т**, форми **кон'ім, л'уд'ім, орох, колод'із'**, але зрештою і вони зникають.

У цьому зв'язку доцільно зауважити, що на Старобільщині (в Лимані, Світляківці та інших) форми **с'ір'ій, б'іл'ій** поєднуються з вимовою твердого **т** у наказовій формі 2 ос. множ. дієслів (**принес'іт, орох, колод'із'**). Тут же засвідчені як спорадичні форми **тел'ов'і, порос'ов'і, л'уд'ім, кон'ім**, трапляються паралельно з **л'уд'ам, кон'ам, душойу, земл'ойу** (поряд з **душейу, землейу**). Отже, при всій строкатості наших свідчень говірки з формами типу **с'ір'ій, б'іл'ій** ніяк не можна протиставити говіркам з формами, що мають тверде **т** в дієсловах, форми **тел'ов'і, кон'ім, л'уд'ім, земл'ойу, душойу** – вимову **колод'із'** і т. д. Навпаки, форми **с'ір'ій, б'іл'ій** більш або менш послідовно поєднуються в говірках з названими рисами і протистоять західним і північним полтавським та північнохарківським і сумським говіркам, що не мають комплексу цих рис.

Отже, питання про географічні зв'язки цього явища говірок Старобільщини виявляється з'ясованим. Район його поширення є кінцевим пунктом смуги говірок з відповідною рисою, яка тягнеться від лівого берега Псла через центральну Полтавщину і Харківщину. Це відповідає і наведеним вище відомостям про зв'язок колонізації краю з південно-східною і центральною Полтавщиною та Харківщиною.

З'ясувати генезис цього явища можна тільки на тлі південно-східних говірок Полтавщини, визначивши відношення до них говірок „Старобільського клину”.

Лінгвогеографічна ізольованість „інновацій” сполучається з її поширеністю насамперед на новозаселених територіях. Як зазначалося, на територіях більш стабільного, старожитного населення (Київщина, Черкащина, західна та північна Полтавщина) панує в основі своїй стародавнє розрізнення форм наз. відм. одн. чол. р. твердої і м'якої основ (груп). У подільських говірках м'яка основа (група) прикметників втрачена, панують форми типу **синий, вчорашний**. Те ж явище – у ряді інших південно-західних говірок.

Те, що „інновація” поширена на новозаселених або значно дозаселених територіях, вимагає шукати причин з'явлення цього явища на Полтавщині–Слобожанщині в часи найінтенсивніших для цих країв колонізаційних хвиль XVI – першої половини XVIII ст.

Басейни Псла, а надто території на схід від Псла, у XVI – XVIII століттях були об'єктом інтенсивної колонізації. Велику роль у колонізації південно-східної Полтавщини відігравали переселення на цю територію з Правобережжя та густозаселеної північно-західної Полтавщини і Чернігівщини. Південно-західна колонізація була пов'язана з історією Запорозжя. На лівому березі Дніпра між Пслом і Самарою знаходилися осілі мешкання запорозьких родин. На цю ж територію через південні степи у XVI – XVIII ст. рухався невпинний потік втікачів з Поділля, Буковини, Галичини. Але на ці ж самі землі лівобережного Придніпров'я за Пслом та Ворсклою сунула й друга хвиля переселенців з Чернігівщини, північно-західної Полтавщини, Київщини. Отже, тут стикалися два інтенсивних струмені колонізації.

Імовірно, спершу і найгустіше була заселена прибережна смуга Дніпра та гирла Ворскли, Орелі, Самари. Тут можна чекати найбільшого шару „втікачів з Польщі”, насамперед з Поділля, та осілих запорозьців, серед яких, імовірно, було теж багато задніпрянців, галичан, подолян, волинців та ін. Але з часом ця колонізація посувається далі супроти течії згаданих річок і все більше перехрещується з північно-західною полтавсько-чернігівською колонізаційною хвилею.

На південно-західну (насамперед, подільську, буковинську) та запорозьку (теж деякою мірою південно-західну) хвилі колонізації, що просувалися від берегів Дніпра на північ, указують і свідчення про поширеність на території давніх козацьких поселень яскравих південно-західних діалектних ознак: твердого **т** в дієслівних формах, форм дав. відм. одн. **тел'ов'і, порос'ом**, переваги форм типу **кон'ім, л'уд'ім** і т. д.

Щоправда, здавалось би з першого погляду дивним, що в сучасних говірках Запорізької області такі риси поширені мало. Але загальновідомі історичні факти з'ясовують цю суперечність: осіла частина запорожців (а, тим більше, утікачі-подоляни) закріпилася на Лівобережжі, а не на землях Січі. Не слід забувати і про зруйнування в кінці XVIII ст. Запорозької Січі та виселення запорожців. Землі Степової України густо заселені пізніше, у XVIII–XIX ст. Основою заселення були вихідці з Лівобережжя, хоча на півдні – Одещина – був значний шар вихідців з Поділля, Буковини, Галичини. Особливо велику роль відіграли тут нівеляційні процеси. Тому знаходимо менше відповідних південно-західних рис у Запорізькій області при більшій поширеності їх на Одещині, там затрималися ці риси у старожитного, козацького в минулому населення південної та центральної Полтавщини й Харківщини.

Проте цілком зрозумілі в світлі цих свідчень південно-західні діалектні залишки, на перший погляд, не узгоджені з поширенням форм м'якої основи (групи) прикметників на тверду в наз. відм. одн. чол. р. Адже навпаки – для подолян поряд із формами **ход'ат, нос'ат, тел'ов'і, кон'ім** мали б бути властиві форми типу **синий, ос'інний, домашний**, а не навпаки – **с'ір'ій, б'іл'ій, син'ій, ос'інн'ій**. З'ясувати цю суперечність можна лише виходячи з аналізу конкретно-історичних міждіалектних зв'язків, що мали місце на відповідній території.

Ураховуючи відомі факти дозаселення всієї південно-східної території переселенцями з півночі Лівобережжя та Правобережжя, вважаємо, що взаємодія різнодіалектних явищ відбувалася на всьому Лівобережжі та Слобожанщині. Але перевага тих чи інших мовних явищ на різних територіях

складалася неоднаково. На нашу думку, невипадково, що на крайньому півдні Полтавщини міцно тримаються південно-західні діалектні риси. При різнодіалектній взаємодії південно-західний діалектний шар був тут досить значним, незважаючи на перевагу середньонаддніпрянських етнічних елементів.

Чим далі на північ, то при загальній знівельованості діалектів за полтавсько-київською основою все непослідовнішою стає стійкість окремих південно-західних рис. Поруч із говірками, що мають **ход'ат, тел'ов'і, кон'ім** (і **с'ір'ій, б'іл'ій**) знаходяться говірки з м'яким **т'** у дієсловах, **тел'ат'і, кон'ам** (**с'ірий, б'ілий**). Далеко не в усіх селах спостережено повний комплекс цих особливостей: поряд із твердим **т** в дієсловах часто немає форм **тел'ов'і, с'ір'ій, б'іл'ій**, але уживається **кон'ім, л'уд'ім** і под

На підставі всіх наведених свідчень можна висловити припущення, що форми **с'ір'ій, б'іл'ій** виникли і поширились як продукт міждіалектного спілкування в умовах витискування південно-західних діалектних явищ елементами середньонаддніпрянськими, які переважали.

В умовах переваги полтавсько-київського діалекту з його розрізненням форм твердої і м'якої основ (груп) середньонаддніпрянські форми, імовірно, розглядались як „правильні”, найбільш авторитетні, на протигагу формам **синий, ос'інний**, які принесли з собою задніпрянці. Упродовж 3 – 4-х поколінь відбувається процес гіперичного відштовхування від неправильних форм. Молодше покоління представників західних говірок, навчаючись „правильній” вимові, стало вимовляти з **-ій** не лише форми м'якої основи (групи), але й форми твердої основи (групи). Представники говірок з „правильною” вимовою, усупереч „неправильній” вимові **синий, ос'інний**, починали вимовляти деякі прикметники твердої основи (групи) з **-ій**⁴². Внутрішньою

⁴²Якщо подібні форми дійсно спорадично трапляються на південній Черкащині, то це лише підтверджує нашу гіпотезу. Адже саме на південній Черкащині зміг мати місце „стик” говірок південно-західного типу (**синий, ос'інний**) і полтавсько-київського типу (з розрізненням форм твердої і м'якої основи). Факти, наведені Л. Терешко відносно говірок Надбужжя, теж підтверджують нашу точку зору. Відсутність таких явищ на західній межі Київщина-Волинь пояснюється, імовірно, більшою поступовістю в розвитку перехідних форм (див. свідчення з Житомирщини).

підставою для цього в їх говірках було: а) певна неупорядкованість (у частині прикметників) у віднесенні деяких форм з **-н-** (**народн'ій, житн'ій**) до твердої чи м'якої групи; б) тенденція до пом'якшення **г, к, х** та вимови їх у прикметникових формах типу **мален'к'ій**; в) наявність у частини переселенців з Чернігівщини та північної Полтавщини вимови **и = и(і), і (и)**. Про саме такі причини і шлях розвитку „інновації” свідчить і поширеність її лише в ненаголошених, тобто в таких флексіях, вимову яких важче було і перевірити „на слух”.

7. Спільною рисою всіх говірок Луганщини є уніфікація основ І особи однини дієслів теперішнього часу (**ход'у, крут'у, воз'у, прос'у** і под.). Форми із чергуванням приголосних в основах теперішнього часу майже не відомі. Це явище досить поширене в говірках південно-західного наріччя (говори південно-закарпатські, покутські, подільські та ін.). На Поділлі ізглови. У цих форм з'єднано з відповідною ізглогою південно-східного наріччя. У південно-східному наріччі ця риса виступає як одна з характерних ознак морфологічної будови. Сучасні діалектологічні записи фіксують поширеність уніфікованих форм І особи майже по всій території Полтавщини⁴³. Проте в говірках Полтавщини форми типу **ход'у, нос'у** вживаються поряд із паралелями **хожу (ходжу), ношу** і под., причому найменше поширені такі паралельні форми в говірках південно-східної Полтавщини, найбільш поширені, а часто переважають форми типу **хожу (ходжу), прошу** в говірках північної її західної Полтавщини. Безпаралельність новоутворених форм з вирівняними основами є характерною рисою говірок Східної Слобожанщини і багатьох степових. Отже, у цьому разі саме безпаралельність є характерною ознакою морфологічної системи говірок Луганщини і об'єднує їх з говірками новозаселених територій України.

⁴³Ващенко В.С. Полтавські говірки / В. С. Ващенко. – Х. : Вид-во Харк. держ. ун-ту, 1957. – С. 212 – 218.

З'явлення досліджуваних форм у говірках південно-східного наріччя є, без сумніву, новітнім явищем. Для старожитніх середньонадніпряньських говірок ця риса не була властива. Імовірно, має підстави О. М. Маштабей, яка висловлює припущення, що у XVII ст. у говірках Полтавщини згадані форми були поширені значно менше, ніж тепер.⁴⁴ Є переконливі факти, що в XIX – XX століттях форми з вирівняними основами поступово поширювалися з південно-східної Полтавщини на північ і захід. Можна було б припускати, що на південно-східну Полтавщину ці форми були занесені переселенцями з Поділля. Проте причини величезної поширеності згаданих нових форм в говірках південно-східного наріччя слід шукати не в міграційних процесах, а у внутрішніх умовах розвитку південно-східних говірок. Закладена в самій системі форм теперішнього часу можливість уніфікації основ не випадково поширилася найпоєдновніше саме в говірках новозаселених територій. Імовірно, вирішальну роль у поширенні цієї риси відіграла згадувана вже неоднорідність говірок переселенців, яка зумовила розхитування складених раніше систем і сприяла інтенсифікації внутрішніх процесів, спрямованих до вирівнювання рядів тих чи інших форм.

8. У такому ж плані пояснюють і безпаралельність форм 3 особи однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни типу **ходе, носе**, що протиставляють поширеності паралелізмів типу **ходе, носе, ходит, носит, ходит', носит'** на Полтавщині.

9. Характерне для говірок Луганщини вирівнювання ненаголошених флексій 3 особи множини теперішнього часу дієслів II дієвідміни за зразком I дієвідміни – **ход'ут', нос'ут'** – є специфічною ознакою говірок слобожанських і степових. На Київщині, Черкащині, Полтавщині ця риса трапляється зрідка як спорадична. Розвиток згаданого явища впливає із загальної тенденції говірок новозаселених територій до уніфікації форм; їх поширення було підтримане впливом сусідніх російських говірок.

⁴⁴ Маштабей О. М. „Актовые книги Полтавского городского урала” как источник для исторического изучения полтавско-киевского диалекта : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : 10.02.02 / И-т языкознания АН УССР – К., 1956 – С. 8 – 9.

У нашому мовознавстві склалася традиція включати в перелік ознак тієї чи тієї діалектної системи певні одиничні факти рефлексії стародавніх звуків, що в дійсності випадають із історично складеної системи, суперечать їй. У говірках, що формувалися в умовах різнодіалектних взаємовпливів, таких відхилень від системи особливо багато. Випадаючи із системи, згадані явища проте не ізольовані від неї, їх затримання або виникнення зумовлено певними історичними передумовами, що відбивають складність взаємодії між різними елементами мови як „системними” та взаємодією різномовних та різнодіалектних компонентів. Зауважимо деякі із відхилень від системи, що характерні для обстежуваних говірок. Хоча ці відхилення можуть і не мати істотного значення для синхронної характеристики системи говірок, але їх аналіз проливає світло на генезис говірок у діахронічному аспекті.

1. Насамперед виділяємо групу явищ, що є реліктами знівельованих під впливом середньонадніпрянської діалектної системи говірок північного та південно-західного типу. Деякі з них були названі на початку статті при загальному переліку особливостей говірок з точки зору прийнятих у діалектології характеристик слобожанських і степових говірок.

а) При типовій для говірок рефлексії стародавнього **є** носового як **а** (**я**) в говірках поширена вимова на місці цього звука **е** в словах **виглед’іти**, **уп’їет’** та **і** в слові **колод’із’**. Вимова **виглед’іти**, що відповідає північноукраїнській системі, не є ознакою лише слобожанських говірок. Вона трапляється в усіх південно-східних говірках. Можна припустити, що закріплення в говірках цієї занесеної з півночі риси підтримувалося розширюючим впливом звука **л**.

Вимова **колод’із’** відповідає південно-західній діалектній системі, оскільки тут звуження рефлекса **є** носового проходить після попереднього м’якого приголосного. Така вимова поширена мало не по всій території південно-східного наріччя при паралелізмі **колод’аз’**; інший тип вимови за зразком північної діалектної системи – **колодез’** – виявлено в говірках Сумщини (напр., на Путивльщині), північного поясу Харківщини та північно-західної Полтавщини.

Лексикалізація південно-західного типу вимови в слові **колод'із'**, імовірно, зумовлена обобічним звужуючим впливом м'яких приголосних. Отже, величезна поширеність цієї вимови не може розглядатися як просте запозичення з південно-західного наріччя.

Вимова **уп'йет'** поряд із паралелізмами **оп'йат'**, **уп'йат'** поширена, головним чином, у центральній частині краю, навколо Старобільська. Для говірок північного поясу та південних районів краю така вимова майже не властива. Такий же тип вимови поширений у говірках південно-східної Полтавщини (Шишаки, Савинці та ін), але не властивий для західної Полтавщини і північного поясу Харківщини. Тому-то ми схильні пов'язувати цю вимову з реліктами південно-західних говірок. Проте і в цьому разі лексикалізація відповідного рефлексу лише в одному слові, усупереч цілій системі, зумовлена певними внутрішніми особливостями цього слова (прискорена вимова слова, асимілюючий вплив м'якого **т'** та **й** та початкового **у**).

б) У говірках кількох селищ краю (Старобільськ, Закотне, Лиман, Білолуцьк та ін.) трапляється вимова **йерок** і **йермарок**. Оскільки саме в ці селища 1732 р. були переселені сотні Острогозького полку, у складі яких було чимало чернігівців, такий тип вимови можна розглядати як лексикалізовані релікти північноукраїнських говірок. Вимова **йерок** могла підтримуватися впливом російського **йер'ік**, що характерне для південноросійських говірок. Консервація північноукраїнської рефлексії в слові **йермарок**⁴⁵ зумовлена етимологічною непрозорістю слова і аналогічним впливом слова **йерок**.

в) З окауючої системи говірок краю випадає лексикалізоване акання в словах **чобати**, **матузка**, **зазул'а**. Найбільш поширена вимова **чобати**. Знаходимо її в говірках ряду сіл по центральних річках північної частини краю – по р. Білій (Підгорівка, Білокуракине, Цілуйкове): по середній та верхній течії Айдару (Чмирівка, Проїждже, Закотне, Піски,

⁴⁵ Пор. таку ж вимову в с. Михайло-Коцюбинському на Чернігівщині, Глуші, б. Ковельського повіту та ін.

Новопсков. Білолуцьк). У селах по нижній течії Айдару (Шульгина, Байдівка) – **чоботи**. Окаюча вимова цього слова панує в говірках північного сходу та сходу області (Марківка, Євсуг, Біловодськ та ін.), у західних селах області (Містки, Новоастрахань) та по всіх говірках на південь від Сіверського Дінця. Вимова **матузка**, **матузок** помічена в Білолуцькому районі. Вимова **зазул'а** трапляється зрідка в Білолуцьку та Білокуракиному. Названі діалектні явища не пов'язані будь-якими ізголосами з сусідніми територіями.

Цікаво, що ізольовано акаюча вимова саме в цих словах констатується по багатьох північних та південно-західних говірках⁴⁶. На Полтавщині й Харківщині така вимова не поширена. У матеріалах ДАУ – одиничний факт – **матузка**, у с. Базилевському Печенізького р-ну. Оскільки саме в селищах по р. Білій та верхній течії Айдару в свій час оселилися переселенці з Чернігівщини (через Острогожчину), згадані факти можна розглядати як ізольовані релікти чернігівського акання. Стійкість залишків акання саме в цих словах могла підтримуватися й певними фонетичними умовами: напр., у слові **чобати** могло відігравати роль дисиміляційне відштовхування від потрібно лабіалізованої вимови (**о**, губний приголосний, **о**) при ослабленій вимові кінцевого ненаголошеного складу після сильної проривної артикуляції (пор. **хобат**, **копат'**, **дохтар'**).

г) Системі „помірного укання” суперечить уживання неетимологічного у в словах **пужар'**, **тупор**, **табур**, **буйаре** та ін. Явища ці однорідні із засвоєним літературною мовою вживанням неетимологічного у в словах **парубок**, **буд'ак** та ін. Факти такого ж порядку більшою або меншою мірою

⁴⁶ Пор., напр., відомості з Сосниці Чернігівської області: Виноградський Ю.С. До діалектології Задесення. Говірка м. Сосниці та деякі відомості про говірки сіл сусідніх районів / Ю. С. Виноградський // Український діалектологічний збірник / ред. О. Н. Синявський, А. Ю. Кримський. – К., 1928. – Кн. 1. – С. 149 з Берестейщини: Потєбня А. А. К истории звуков русского языка. – Вып. IV. – Воронеж, 1883. – С. 50; з Житомирщини: Бова (Ковальчук) А. А. Сравнительно-историческое исследование говоров южной Житомирщины : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук : 10.02.02 / Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко. – К., 1953. – 23 с.

трапляються в усіх говірках південно-східного наріччя. Імовірно, подані факти зумовлені насамперед фонетичними і лексичними особливостями згаданих слів (етимологічна їх непрозорість, лабіалізуючий вплив губних). Проте не виключено й те, що їх поширенню й закріпленню сприяла наявність фонетично зумовлених варіантів цих слів у говірках переселенців з Південного Заходу. Саме наявність паралельних варіантів вимови з у могла створити невпевненість у етимологічній вартості того чи іншого варіанту, а це відкривало простір до дії фонетичних чинників.

д) Відзначене вище відхилення від системи рефлексії давнього **h** в слові **беда** уже розглядалося в мовознавстві як прослідок північної системи рефлексії. Підтверджено це й більшою поширеністю цього явища саме в говірках слобожанських, які в процесі свого творення особливо активно взаємодіяли з північними говірками. Проте це явище трапляється і в деяких говірках середньоадніпрянських і степових. Не відкидаючи зв'язків такої вимови з північною діалектною системою, зауважимо, що затримання **е** (**и**) саме в цьому слові, імовірно, підтримувалося впливом попереднього губного приголосного і розширюючим впливом звука **а** наступного складу.

е) Як лексикалізований релікт північної системи схильні ми розглядати і вимову **у** в словах **квасул'а** та **збуйки**, що зрідка трапляється на Старобільщині (така ж вимова помічена дослідниками в с. Михайло-Коцюбинському на Чернігівщині та говірках Димерського р-ну на Київщині).

ж) Впадає у вічі спорадично поширена вимова **р'імний** при перевазі **р'іўний**. Така вимова трапляється також і в інших говірках південно-східного наріччя. Для нашого аспекту дослідження важливо відзначити, що обстежувані говірки не знають згаданого явища в інших словах, як це маємо в південно-західних, де вимовляють і **мнук**, **ківната** тощо. Взаємозаміна **м – в** у південно-західних говірках є системною рисою, її системність полягає не лише в тому, що така взаємозаміна охоплює всі випадки вимови колишніх етимологічних сполучень **вн**, **мн**. Більш важливо те, що це явище впливає з особливостей звукової системи говорів, для

яких характерний такий тип вимови звука **в**, що створює передумови його переходу не стільки в нескладове **у**, скільки в **ф**⁴⁷. Так, напр., у говірці села Писарівки на Поділлі, за даними О. Мельничука, поряд із уживанням звука **ф** констатовано вимову **р'імний, коmn'ір, grimн'а** і ін. Подібні співвідношення констатують дослідники в карпатських, гуцульських, надсянських та інших говірках.

Для південно-східних говірок характерний такий тип вимови звука **в**, який створює передумови тільки для переходу в нескладове **у**, а тому взаємозаміни **вн – mn** не можуть бути тут системною рисою. Тому-то й явища взаємозаміни **вн-mn** виступають тут лише спорадично, в ізольованих словах.

з) У такому ж плані слід розглядати і явище переходу **т'** в **к'**, що поширене по говірках краю лише в двох словах **к'істо** і **к'існий (к'існота)** при паралельній вимові **т'істо, т'існий**. В індивідуальній говірці кількох осіб найстаршого віку, у селах Колядівці Новоайдарського р-ну і Курячівці Білокуракинського, засвідчено ще вимову **к'ішити (т'ішити)**. Такі факти спостережені й на Полтавщині та в інших південно-східних говірках. Проте вони мають поодинокий характер, не охоплюють численних випадків вимови **г', к', д', т'**, як це маємо в південно-західних говірках відповідно до їх звукової системи. Суть справи полягає ось в чому: наші говірки не мають сукупності звукових рис, що зумовлювали б таку взаємозаміну звуків, як системне явище: для наших говірок не характерний проривний звук **г (g)**, ступінь палаталізації зубних менший, ніж у південно-західному наріччі, ступінь пом'якшення **к'** не такий значний, щоб зумовити системну взаємозаміну його з **т'**.

⁴⁷ Пор. відповідні спостереження на матеріалі російських говірок у працях: Орлова В. Г. Губные спиранты в русском языке / В. Г. Орлова // Труды Института русского языка. – Т. II. – М. – Л., 1950; Аванесов Р. И. Очерки русской диалектологии / Р. И. Аванесов. – М., 1949. – С. 168 – 169; Коткова С. И. К изучению орловских говоров / С. И. Коткова. – Орел, 1952. – С. 29 – 31.

Отже, випадки вимови **к'істо**, **к'існий** не є елементами звукової системи обстежуваних говорів. Вони можуть бути лише зникаючим реліктом говорів переселенців з південно-західних територій. Південно-західна діалектна риса могла затриматися саме в цих словах внаслідок дисимілюючого впливу двох наступних передньоязикових зубних – **ст**, **сн**-. В інших поширених словах із початковим **т'** такої фонетичної ситуації не знаходимо. Навпаки, у наступних складах часто вживається **к** та інші звуки, що не сприяють дисиміляції (**т'ік**, **т'ікати**, **т'ічка**, **т'іло**, **т'іпати** та ін.). У слові **т'ін'** перехід **т'** в **к'** привів би до омонімії. Окремо в фонетичному відношенні стоїть лише слово **т'ішити**, яке, імовірно, не випадково трапляється хоч і зрідка в варіанті **к'ішити**.

і) Деякі релікти знівельованих діалектних систем трапляються і в морфології говірок. До них можна віднести рідко вживану стародавню форму знах. відм. однини займенника 3 особи: **подивився на н'у**. У мовленні представників старшого покоління на території „Старобільського клину” спорадично трапляються форми 3 особи множини теперішнього часу з кінцевим твердим – **т** (**ход'ат**, **нос'ат**). У лінгвогеографічному відношенні ці релікти пов'язують з говірками південно-східної Полтавщини, а через них – із південно-західним наріччям.

2. Поряд із реліковими явищами можна навести приклади несистемних рис, що виникли в процесі формування місцевих говірок. Хоча ці новоутворені явища і випадають із цілої діалектної системи, але вони зумовлені закономірностями її формування. Найбільш типові в цьому відношенні гіперизми, що витворилися внаслідок хибної аналогії в процесі засвоєння представниками південно-західних і північних говірок системних рис середньонадніпряньських говірок⁴⁸. До згаданих явищ у фонетиці належать, зокрема, такі:

⁴⁸ Питання про гіперичні явища детально розібране в нашій статті: Шарпило Б.А. До питання про історичну природу деяких гіперичних явищ південно-східного наріччя української мови / Б. А. Шарпило // Наук. зап. Ворошиловгр. пед ін-ту. – Вип. V. – Ворошиловград, 1956. – С. 54 – 74.

а) поширеність неетимологічної вимови **орох**, що виникла внаслідок прагнення не вимовляти протетичне **г**, поширене в говірках південно-західного типу;

б) етимологічно невинуватена м'якість **р** у словах типу **гр'ад, гр'аниц'а, р'амц'а** – унаслідок прагнення не припускати вимову диспалаталізованого **р** за північноукраїнським зразком;

в) з'явлення етимологічно невинуватеного звуку **ф** в словах типу **фостик, фалити** – результат прагнення вимовляти звук **ф** як у літературній мові всупереч говірковій заміні цього звуку на **хв**;

г) заміна етимологічного звуку **у** на **о** в словах типу **от'уг, опир, одова, огорка** як реакція проти „сильного укання”, що було властиве представникам південно-західного наріччя;

д) заміна етимологічного **а** на **о** в словах типу **оптекча, отага, боклажан, щовел'** та ін. усупереч аканню переселенців з Чернігівщини та впливу російського акання.

IV

Деякі закономірності розвитку місцевих говірок в умовах різномовних і різнодіалектних взаємовпливів

Порівняльно-історичний аналіз фонетичних і морфологічних явищ говірок Луганщини на основі свідчень лінгвістичної географії дозволяє з'ясувати деякі закономірності розвитку українських говірок новозаселених територій Східної Слобожанщини.

Ці закономірності розвинулися в складних умовах взаємовпливів між говірками представників різних діалектних груп української мови та між російськими і українськими говірками.

1. Українські говірки сприйняли великий шар російської лексики, але виявили значну стійкість фонетичної системи і граматичної будови. На стійкість фонетичної і морфологічної систем в обставинах двомовності вказує Л. В. Щерба: „Фонетика конечно будет одна и конечно языка первоначального”⁴⁹. Щодо морфології: „Раз упростившись и избавившись от лишнего балласта, полученные системы

⁴⁹ Щерба Л. В. Восточнолужицкое наречие. – Т. I. – Петроград, 1915. – С. 183.

держатся очень твердо и хорошо сохраняются”⁵⁰.

Проте не слід ототожнювати співвідношення між українськими говірками Східної Слобожанщини і російською мовою та взаємини між говірками неспоріднених мов. Як уже зауважувалось, зв'язки між обстежуваними говірками української мови і мовою російською мають глибокий історичний ґрунт. Близькість тісно споріднених мов тут була підкріплена трьохсотлітнім співжиттям в умовах дружби і взаємної допомоги трудящих. Взаємопроникнення словникового складу обох мов на згаданій території пов'язане з своєрідним явищем „різномовного спілкування”, коли через взаємну зрозумілість обох мов створилася можливість для спілкування співрозмовників кожного своєю мовою. Усе це приводить до низки суперечливих, але єдиних у своїй сукупності тенденцій, зокрема:

а) В обставинах „різномовного” спілкування не створювалося потреби в перебудові фонетичної системи, отже, й у зміні артикуляційної бази мовців. Тому-то зберігається, напр., окаячий тип українських говірок, незважаючи на сусідство і вплив південноросійських діалектів.

Так само стійко затримуються типові риси морфологічної будови українських говірок (див. вище).

б) Поряд з тим особливості мовного спілкування на Східній Слобожанщині зумовлюють певну байдужість щодо вживання тих паралельних варіантів українського й російського походження, які не порушують загальної фонетичної чи морфологічної системи мови.

Такі варіанти здаються припустимими або тому, що відповідають певним тенденціям розвитку українських говірок, або знаходять ґрунт у говіркових варіантах, або сприймаються як елементи звукового складу окремих слів, тобто лексикалізуються. Так, напр., у фонетиці – це факти збереження в нових закритих складах, перехід *е* – *о* під наголосом перед твердими приголосними та в кінці слова, лексикалізація акаючої вимови окремих слів і т. п. У

⁵⁰ Там само, с. 194.

морфології – збереження **г, к, х** в основах іменників у формах давального й місцевого відмінків однини І відміни (у **книжки**, на **дорози** і под.), поширення паралельної флексії – **и** у формах орудного відмінка однини іменників І відміни та прикметників (**за бистрої р'ікою**) і ін. У певних умовах паралельні варіанти, запозичені з російської мови, набувають переваги і витісняють відповідні українські явища.

в) Специфіка мовних відносин на території Слобожанщини підтримує також інтенсифікацію певних внутрішніх фонетичних та морфологічних процесів говірок. Це стосується, напр., явищ поширення палаталізації **ч**, м'якості губних у сполученні з **й** (**м'йасо** і под.), паралелізму форм інфінітива на **-ти** і **-т'** і под., які знаходять підтримку у вимові та формах російської мови.

2. Як зазначалося у відповідних розділах, говірки Луганщини характеризуються сукупністю фонетичних і морфологічних явищ, властивих для „слобожанської” і „степової” груп говірок південно-східного наріччя української мови. Проте, незважаючи на значну знівельованість обстежуваних говірок, окремі групи їх зберігають деякі відмінні риси. Зокрема, у говірках південно-західної групи населених пунктів (Містки, Гайдуківка, Світляківка – південна частина Олексіївки, Курячівка, Нещеретове, Підгорівка та ін.) поширені деякі фонетичні і морфологічні риси, що збігаються з мовними особливостями південно-східної Полтавщини і Слобожанщини (відносно обнижена артикуляція голосних, гіперична вимова **орох**, форми прикметників типу **с'ір'ій** (**вовк**), вимова твердого або напівм'якого **-т** у флексіях 2 особи множини наказового способу, спорадичні факти вимови твердого **-т** у флексіях 3-ї особи множини теперішнього часу, уживання паралельних форм іменників типу **кон'ім**, **л'уд'ім**, **тел'ов'і**, **порос'ов'і** та ін.).

Як доведено у відповідних розділах, згадані форми характерні для говіркових територій на схід від Псла, а розвиток або поширення їх пов'язані з діалектними впливами південно-західних говірок.

Говірки північно-східної групи населених пунктів (насамперед у селах Марківського р-ну) характеризуються

сукупністю інших явищ (вищий тип артикуляції голосних, вимова **горох**, наявність „середнього” л, послідовне вживання м’якого -т’ у дієслівних флексіях, розрізнення у називному однини чоловічого роду форм м’якої й твердої основ прикметників, перевага форм **кон’ам**, **л’уд’ам**, **тел’ат’і**, **порос’ат’і**).

Говірки населених пунктів, що розташовані по центральних річках краю – Айдару та Білій, на північ від Старобільська та Світляківки – характеризуються наявністю деяких північноукраїнських діалектних реліктів, які часом поєднуються з рисами південно-західного наріччя (напр., ізольоване акання в окремих словах – **матузка**, **чобати**, вимова **беда**, **виглед’іти** і поряд з цим – вимова **дз’в’ір’**, форми – на **н’у**, **ход’іти** і т. п.). Ця строкатість різнодіалектних реліктів пояснюється наявністю в найдавніших селах краю (Закотне, Осинове, Білолуцьк, Піски, Білокуракине та ін.) кількох шарів переселенців – чернігівців, полтавчан і харків’ян, частково навіть подолян.

Те ж стосується і до говірок східної групи сіл (Євсузький, Біловодський р-ни), які були заселені пізніше у зв’язку із створенням державних кінних заводів шляхом пересування населення з інших територій Слобожанщини й Полтавщини.

3. В умовах взаємодії елементів північного, південно-західного і південно-східного наріччя переважаю одержали і фонетичні, і морфологічні ознаки південно-східного наріччя. Явища інших нарічч були підпорядковані полтавсько-київській діалектній системі, перемололися в процесі міждіалектних стосунків. Цю закономірність пояснюємо такими причинами:

- а) кількісною перевагою переселенців з Полтавщини;
- б) тим, що заселення краю не відбувалося як одночасний акт. Якщо для XVII – початку XVIII століття ще можна припускати безпосередні переселення окремих груп людності з Правобережжя на Східну Слобожанщину, то в подальшому, особливо у 2-й половині XVIII та в XIX ст., переселення відбувалося переважно як пересування на схід населення Полтавщини й Харківщини, у говірках якого вже відбулися процеси знівелювання найпомітніших діалектних

рис, занесених з Правобережжя. Отже, населення Старобільщини і південної Луганщини безперервно поповнювалося особами з полтавсько-київською діалектною основою, що підтримувало й посилювало віддавна розпочатий процес діалектної уніфікації. Так само навряд чи могла бути чисто північною говірка переселенців 1732 р. з Острогожчини, оскільки козацькі сотні нього полку до того часу понад 80 років поповнювалися вихідцями з Полтавщини й Харківщини, не кажучи вже про те, що й первісний склад Острогозького полку міг бути не цілком одноманітним у діалектному підношенні;

в) соціальною авторитетністю середньонадніпрянських говірок, підтриманою впливом мови фольклору, а пізніше – впливом української літературної мови. Невипадково представники місцевих сіл визнають пріоритет середньонадніпрянського типу говірок, які вони іменують „полтавськими”⁵¹;

г) певними внутрішніми закономірностями розвитку системи української мови, діяння яких прискорювалося загальним процесом діалектної уніфікації. Якщо, напр., у давніх селах Острогозького полку на території РРФСР (Урив, Єндовище та ін.) досі зберігаються рештки північноукраїнських „дифтонгів”, то в селах Старобільщини, куди 1732 року переселилася частина тих же острогожців, жодних слідів „дифтонгів” немає (Білолуцьк, Новопсков, Закотне, Чмирівка та ін.). Процес монофтонгізації „дифтонгів” одержав тут підтримку в говірці іншої частини населення – вихідців з південної Полтавщини і Харківщини.

4. В умовах різнодіалектного спілкування нівеляційні процеси прискорюються. Шлях цих процесів – уніфікація, уодноманітнення звукової системи та морфологічної будови за переважаючим діалектним типом. У таких умовах, імовірно, питома вага традиційних відхилень від основних моделей виявляється значно меншою, ніж у сталих, старожитних діалектах. Л. В. Щерба помітив відповідну

⁵¹ „У нас мова м-ішана не (и) така, як на Полтавщи(е)н’ї”, „балакає(и)м н’ї по(у)-рус’ки, н’ї по(у)-українс’ки”.

тенденцію в східнолужицькій мові і пояснив її обставинами двомовності. „В области морфологии двуязычность ведет к уоднообразию во всевозможных направлениях и к созданию простой и ясной системы. Все неживые типы элиминируются, так как у носителей нет достаточного языкового опыта для запоминания уклоняющихся форм”⁵².

На нашу думку, тенденція, спостережена Л. В. Щербою, може розвиватися, не лише в умовах спілкування за допомогою неспоріднених мов, а й у будь-яких умовах діалектної неоднорідності. В умовах формування говірок Східної Слобожанщини, як уже зазначалось, діалектна неоднорідність доповнювалася взаємовпливами з російською мовою.

Виявленням цієї тенденції, імовірно, є прискорений процес уніфікації основ 1-ї особи однини теперішнього часу, уніфікація форм 3-ї особи однини теперішнього часу, порівняна одноманітність морфологічної структури говірок по всій території. Аналогічні процеси виявлено і в фонетичній системі.

Засвоюючи рідну мову в обставинах діалектної строкатості, мовці йдуть насамперед за найпоширенішими (і визнаними більшістю населення за „правильні”) зразками вимови. За цими зразками підрівнюються і ті звукові елементи, які традиційно в тому чи тому діалекті виступали як відхилення. Так, перемогла і стала єдиною м'яка вимова приголосних перед **і** всякого походження, хоча немає сумніву в тому, що на Східну Слобожанщину приходили й представники говірок, де вимовляють **тік, ніс** тощо. Так, на наших очах відбувається процес зникнення **дж** і проривного **г**, зокрема й у випадках, коли ці звуки виникали внаслідок асиміляції, сполучення артикуляції двох приголосних тощо. Так само інтенсивно відбувається процес зникнення протетичних звуків і т. д.

У деяких випадках при наявності внутрішніх фонетичних умов роль авторитетної, у всякому разі – припустимої, вимови відіграє, імовірно, й російська вимова. Це трапляється в тих випадках, коли зміна вимови не порушує фонематичного складу слова, а тому малопомітна для мовців. Сказане може стосуватися до щодалі більшого поширення напівм'якого **ч**, пом'якшення

⁵² Щерба Л. В. Восточнолужицкое наречие. – Т. I. – Петроград, 1915. – С. 194.

губних перед **й** і т. д.

5. При загальній єдності і значній уніфікованості говірок краю для їхньої фонетичної й морфологічної систем характерна певна суперечливість. Остання полягає в поєднанні уніфікованої системи „первинних” ознак із строкатістю, нерегульованістю інших, „вторинних” рис, що мовці не сприймають як відхилення від загальноприйнятої „норми”.

Так, напр., легко помічають такі риси, як „акання” (**хадили**, **рабили**), вживання диспалаталізованого **р** на початку складу перед голосними (**трапка**). Представники місцевих говірок звертають увагу на вимову альвеолярного **л** у говірці частини жителів Марківського р-ну (Бондарівка, Курячівка) і розглядають її як „неправильну”. Предметом уваги носіїв говірки є й певні відмінності у фонематичному складі окремих слів (**йерок**, **матузка**, **квасул’а**, **дз’в’ір’** і т. п.).

З другого боку, певні звукові явища, у яких дуже поширені хитання, нерегульованість, строкатість, не фіксують на собі уваги населення. Відмінності у вимові певних звуків не помічаються представниками місцевих говірок, незважаючи на те, що їх можна спостерегти навіть у межах одного населеного пункту.

Це стосується, напр., твердої і м’якої вимови кінцевого **р** (**базар’**, **базар**), твердої і палаталізованої або напівм’якої вимови **ч**, спорадичного вживання **дж**, **дз**, **г** поряд із звуками, що їх замінюють, пом’якшення губних перед **й**, різних типів вимови губно-губного **в** та його заміни напівголосним **у**, різних типів вимови ненаголошених **е**, **и** та **о** і т. д.

Згадана „глухота” по відношенню до певних звукових явищ пов’язана насамперед із незначною роллю цих відмінностей у диференціації лексичного складу говірок.

Якщо відмінності між твердою і м’якою вимовою **р**, **л**, звуками **о** та **а** і под. мають фонематичне значення для звукової системи південно-східного наріччя, то різні ступені зближення ненаголошених **е**, **и**, звуження **о**, відтінки вимови **в** мають лише варіантний характер і не викликають непорозумінь у диференціації слів. Пом’якшення губних перед **й** і палаталізація **ч** також не створює непорозумінь у

спілкуванні, оскільки для української мови не властива диференціація слів та форм за різною якістю цих звуків. Так само узгодженість змін **дж**, **дз**, **г** із змінами в лексичному складі та формах слобожанських говірок спричинилася до зникнення відповідних фонематичних протиставлень (пор. напр., **воджу** – від водити та **вожу** від возити із старобільськими **вод'у**, **воз'у** і т. д).

Але фонематичний склад мови й діалекту визначають не лише системою протиставлень слів, які диференціюють за допомогою цієї фонемати. Кожен з основних звуків цієї мови чи діалекту характеризується певними матеріальними артикуляційно-акустичними рисами, утрата яких спотворює звичний образ слова і суперечить мовній практиці колективу.

Так, напр., північноукраїнські „дифтонги” протистоять фонемам **о**, **у**, **и** в межах окремих слів так, як відповідний їм звук **і** південноукраїнських говірок. Але не дає нам права ототожнювати згадані „дифтонги” з фонемою **і**, оскільки вони є матеріально різними звуками, елементами різних звукових систем, отже, й різними фонемами.

Представник черкаських говірок відразу помічає іншу якість **ч** слобожанських говірок, хоч функції твердого черкаського **ч** і палаталізованого слобожанського **ч** цілком тотожні. Рівною мірою представник південно-східного наріччя відразу помічає матеріальну відмінність галицьких „шепелявих” свистячих, хоч функціонально вони цілком тотожні східноукраїнським **с'**, **з'**, **ц'**, **дз'**.

З цієї точки зору „глухота” представників обстежуваних говірок до деяких звукових явищ (напр. твердість і м'якість **ч**) при винятковій їх чутливості до відрізнення інших явищ (напр., акання, „дифтонгічна” вимова тощо) не може пояснюватися лише з точки зору функціональної ролі звуків мови в розрізненні слів та форм.

Немає сумніву в тому, що певна частина переселенців з Чернігівщини у свій час принесла з собою і „дифтонги”, і палаталізовану вимову **р**, і своєрідну рефлексію ненаголошених **н**, **о**, **а**, **е** носового тощо.

Проте згадані риси, як і певні елементи південно-

західної звукової системи, швидко перемололися і зникли. Це пояснюється, імовірно, тим, що з точки зору переважаючої маси населення відповідні риси вимови були неприпустимі, спотворювали звичні звукові комплекси слів.

Інші ж, паралельно вживані фонетичні варіанти, з одного боку, не спотворювали звичні слова. З другого боку, вони знаходили певну підтримку у внутрішніх особливостях розвитку звукової системи частини південно-східних говорів. Такі явища, як пом'якшена вимова **ч**, зникнення **дж**, **дз** і т. п., поширювалися поступово, непомітно для мовців. Навпаки, певні південно-західні і північні риси у своєму вже складеному вигляді не могли не ввійти в гостру суперечність із стійкими системними рисами полтавсько-київського походження.

В умовах діалектної неоднорідності такі поступово прогресуючі варіанти не зосереджують на собі увагу мовців, залишаються непомітними⁵³. Ці ж зауваження стосуються і до певних морфологічних рис: поширення форм давального і місцевого відмінків І відміни без переходу **г**, **к**, **х**, в **з**, **ц**, **с**, паралелізму форм інфінітива на **-ти** і **-т'** тощо.

Наявність неоднакових співвідношень між системними різнодіалектними явищами і явищами поступових діалектних змін в межах діалектної системи спостерігалися і в процесі розвитку діалектів інших мов⁵⁴.

Ф. Енгельс звернув увагу на те, що певні явища поступової зміни фонетичної системи виявляються непомітно аж до того часу, поки вони не призводять до зміни всієї звукової системи: „Только там, где не представляется возможным провести строгое различие между **в** и **р**, **d** и **t**, **g** и **к** в начале слова, т. е. имеет место то, что французы преимущественно разумеют под *accent allemand*, только там представитель

⁵³ Пор., напр., паралельне вживання проривного **г** і фрикативного **г** в деяких російських говірках, відносно якого дослідник зазначає: „Новые фонетические отношения на этой стадии не являются сформированными, так как старое и новое употребляется без разграничения” (Гвоздев А. Н. К вопросу о влиянии междиалектного общения на фонетические системы говоров / А. Н. Гвоздев // ИАН, ОЛЯ. – Т. VII. – Вып. 3, 1948. – с. 208).

⁵⁴ Див., напр.: Жирмунский В. Некоторые проблемы лингвистической географии / В. Жирмунский // Вopr языкознания. – 1954. – № 4. – С. 6 – 15.

нижненемецкого (наречия) начинает ощущать тот великий разрыв, который произвело в немецком языке второе передвижение согласных”⁵⁵.

6. Опис фонетичної системи говірок Східної Слобожанщини дозволяє помітити ще одну характерну особливість міждіалектної взаємодії на новозаселених територіях. Це лексикалізація певних фонетичних відхилень, яка виступає в суперечній єдності з сильною уніфікованістю головних рис фонетичної системи. Досить численні факти лексичних реліктів південно-західного та північного наріч (**чобати, матузка, дзв’ір’, йермарок, упйет’, kwasул’а** і под.) в кожному окремому випадку виправдані певними внутрішніми звуковими рисами окремих слів, інколи явищами аналогії і т. д. Згадана особливість характерна взагалі для говорів новозаселених та дозаселених територій не лише української, але й інших мов⁵⁶.

7. Однією з характерних тенденцій розвитку говірок Слобожанщини є з’явлення в них явищ гіперизму, ґрунтом для яких були взаємовпливи різних діалектних стихій при безумовній перевазі середньонаддніпрянської діалектної системи. Найпоширеніші з таких явищ пов’язані з реакцією проти північної диспалаталізації **р** (**гр’ад, гр’аниц’а**), південно-західної схильності до протези (**орох**) та „сильного укання” (**от’уг, огорка**), північного і російського „акання” (**облост’, ковал’ер’їа**). Ці явища поширені і в інших говірках південно-східного наріччя, але найбільш поширені на територіях новозаселених та значно дозаселених на схід

⁵⁵Энгельс Ф. Франкский диалект / Ф. Энгельс // Собрание сочинений К. Маркса и Ф. Энгельса. – Т. XV. – Ч. I. – М.: Партиздат, 1837. – С. 157 – 158.

⁵⁶Энгельс у своїй праці „Франкський діалект” указує на те, що під впливом міждіалектної взаємодії поширення верхньонімецького „перебою” приголосних на територію франкського наріччя відбувалося шляхом поширення окремих слів із пересуненим консонантизмом (Там само, с. 424, 425).

Дослідники відзначають, що в процесі поширення верхньонімецьких форм у ряді інших говірок німецькі фонетичні релікти лексикалізуються, затримуючись в окремих словах та формах залежно від лексичного значення і вживаності окремих форм, явищ адаптації (гіперизму), контамінації, зіткнення омонімів, аналогії, комбінаторних взаємозв’язків звуків у межах окремих слів тощо (Див.: Жирмунский В. Некоторые проблемы лингвистической географии / В. Жирмунский // Вопр. языкознания. – 1954. – № 4. – С. 18 – 21).

від Псла і Ворскли. Пов'язуються вони і з деякими гіперичними явищами в морфології. Яскравим фактом такого морфологічного гіперизму, як доведено, є поширеність на новозаселених територіях України уніфікації основ прикметників у формі називного чол. р. за типом м'якої основи. Є підстави стверджувати, що явища гіперизму виступають як одна з характерних закономірностей процесу міждіалектної взаємодії⁵⁷.

Луганськ, 1959 р.

⁵⁷ Питання про гіперизми в діалектах новозаселених територій спеціально не висвітлювалось в мовознавстві. Але певні факти з історії російської, німецької та інших мов стверджують наше припущення.

Так, напр., поширення „чокання” в російських говірках Калінінградської області розглядається як наслідок взаємодії цоканючих говорів із говорами, що розрізняють **ц** і **ч**, та літературною мовою (див.: Копорский С. А. Цоканье в Калининградской области / С. А. Копорский // Материалы и исследования по русской диалектологии. – Т. III. – М. – Л., 1949. – С. 161, 203). Численні явища гіперизму („hiperhochdeutsch”) відзначено дослідниками у східнонімецьких діалектах, де, напр., під впливом панівної верхньонімецької вимови поширена вимова всякого початкового **j** як **g** (**gar** замість **jahr**, **Gosef** замість **Josef**, **gung** замість **jung** і под.) як реакція проти нижньонімецького **J** замість **g**: **Jott** замість **Gott**, **jut** замість **gut** і под., див.: Жирмунский В. М. Восточнонемецкие говоры и проблема смешения диалектов / В. М. Жирмунский // Язык и мышление. – Т. VI – VII. – М., 1945. – С. 137 – 138; Жирмунский В. Некоторые проблемы лингвистической географии / В. М. Жирмунский // Вопр. языкознания. – 1954. – № 4. – С. 21).

ДЕЯКІ ЗАКОНОМІРНІ РИСИ СИСТЕМИ СЛОВОТВОРЕННЯ ІМЕННИКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ ПВДЕННО-СХІДНОГО МОВНОГО ПОГРАНИЧЧЯ

Об'єктом нашого дослідження є система суфіксального словотворення в говірках українського мовного пограниччя на території суміжних районів Ворошиловградської і Ростовської областей: Новопсковського, Марківського, Міловського, Біловодського, Станично-Луганського, Старобільського і Ново-Айдарського районів Ворошиловградської області і північно-західних районів Ростовської області: Чертківського, Мальчевського, Міллерівського і Тарасівського.

Як відомо, згадані говірки Ворошиловградської області належать до слобожанського діалектного типу¹. Що ж до суміжних українських говірок Ростовської області, які С. Габ називає українськими переселенськими говірками², то вони за основними лексичними, фонетичними і граматичними ознаками є безпосереднім продовженням слобожанського масиву українських говорів.

Слобожанський діалект сформувався протягом XVII – XIX ст. на основі говірок переселенців з Середньої Наддніпряни, на які нашарувалися говірки вихідців з Чернігівщини та Поділля³.

Якщо на території українського Донбасу слобожанський діалект постійно взаємодіяв з російською мовою, то в Ростовській області міжмовні контакти виявилися ще більш рельєфно, оскільки українські селища тут знаходилися в безпосередній близькості до населених пунктів донських козаків та росіян-переселенців. Українські говірки цієї зони, що є результатом схрещення в минулому різних діалектів, становлять особливий інтерес не тільки з погляду їх генезису, а й з погляду територіального, як говірки міжмовної пограничної території. Їх поглиблене вивчення може допомогти з'ясуванню закономірностей міжмовних українсько-російських контактів у різних соціально-психологічних та лінгвогеографічних умовах.

За останні 10 – 15 років у радянському мовознавстві поновлено добрі традиції Л. В. Щерби та його учнів щодо

вивчення міжмовних контактів⁴. Певні аспекти проблеми українсько-російських міжмовних контактів знайшли своє ґрунтовне висвітлення в працях І. К. Білодіда, В. С. Ващенко, Г. П. Їжакевич⁵.

Проте ряд важливих питань з цієї проблеми залишився поза увагою вчених. Досі ще недостатньо досліджено специфічні процеси контактування близькоспоріднених мов у порівнянні з відповідними явищами мов різносистемних. Бракує чітких узагальнень щодо відносної проникності різних рівнів мовної системи. Мало вивчена взаємозалежність мовних процесів, породжених контактуванням на діалектному, просторічному, уснорозмовному і літературному рівнях. Не завжди дослідники диференціюють явища психологічного характеру, що належать до сфери мовлення, і явища мовної системи. Найменш розроблено питання міждіалектних контактів у галузі словотворення, отже, і питання зв'язку відповідних процесів із змінами лексичного, словозмінного, фонетичного планів.

Дослідження міждіалектних (міжмовних) українсько-російських контактів у обстежуваній нами зоні ускладнювалося тим, що явища, зумовлені цими контактами, переплітаються з внутрішніми процесами у місцевих українських говорах як говорах схрещених. Згадані слобожанські говори формувалися на середньонаддніпрянській діалектній основі з великою домішкою говіркових елементів південно-західного і північного типів. Унаслідок різнодіалектності, ускладненої різномовністю, в обстежуваних говорах почали діяти певні внутрішні процеси, що безпосередньо не залежать від контактування з суміжними російськими говорами. Слід також зауважити, що самі міжмовні контакти у сучасний період мають подвійний характер: з одного боку, це традиційні контакти носіїв українського слобожанського діалекту і говорів південноросійського наріччя, з другого, – це контакти населення на рівні російської й української літературних мов.

Таким чином, вивчення явищ словотворення в українських говірках контактних територій включає дослідження як внутрішніх закономірностей розвитку діалектного словотворення у зв'язку з лексико-семантичними, структурно-граматичними і фонетичними процесами цього

діалекту, так і складного взаємовпливу екстралінгвістичних та інтерлінгвістичних явищ з лінгвопсихологічними процесами, що зумовлені історією заселення краю, а також специфічними особливостями двомовного і „різномовного” контактування близькоспоріднених мов.

Розглянувши систему суфіксального словотворення досліджуваних говірок, слід констатувати приналежність цієї системи до яскраво вираженого південно-східного діалектного типу. Хоча в історичних документах про заселення краю є багато незаперечних даних про наявність у XVII – XVIII ст. значного шару переселенців з південного заходу і півночі України, у сучасних говірках зовсім немає реліктів відповідних говіркових явищ. Законсервовані рештки зниклих словотворчих типів спостерігаються лише в небагатьох групах прізвищ корінного населення з суфіксами **-хн-о**: *Лакно, Дахно, Івахненко* (від колишнього *Івахно*), **-ук (-юк)**, **-чук**: *Дмитрук, Михайлюк, Костюк, Бондарчук, Шевчук* та ін. У говірці не тільки відсутні вузькодіалектні утворення на **-исько, -ух (-юх)** типу *пасовисько, сплюх*, але й зникають деякі малопродуктивні, у минулому загальноукраїнські форми, такі, що досить міцно тримаються в говірках на захід від Слобожанщини, причому в середньонадніпрянських говорах вони менш стійкі, ніж у південно-західних і північних. Це стосується, зокрема, загальних назв з суфіксом **-аль (-ал')**, які набувають іншого словотворчого афікса або заступаються іншими словами. Так, лише в прізвищі *Коваль* послідовно зберігається модель на **-аль**. Відповідно до рідковживаних *скрипаль, іграль, керуваль* уживаються *скрипач, ігрок, гравець* (рідко), *керівник, керувальщик, руководитиль, руководий* (з відтінком зневаги), а також паралельно *коваль* і *кузнець*. Іменники з суфіксом **-ань** (рідше **-аль**) на позначення носія ознаки, що різко виділяється з-поміж решти ознак, заступаються іншими моделями. Так, слова *Носаль, Горбань* зафіксовані тільки як прізвища, натомість уживаються *носатий, горбатий*, відповідно до *бородань – бородатий* і рідше *бородач*. Майже не зустрічаються відповідники на **-ач** до слів *лобань, головань, пузань, окань* і под.; здебільшого вони передаються або субстантивованими прикметниками (*лобатий, головатий*), або описово („із здоровим лобом, головою” і под.).

Хоча в деяких випадках згадувані утворення замінюються російськими лексемами (*кузнець*) або утвореннями за російським словотворчим типом (*керувальщи'к*), уважати основою цього процесу російський мовний вплив немає підстав. Адже, приміром, утворення на **-ач** властиві як південно-західним говорам⁶, так і російській мові⁷, не заступають утраченого словотворчого типу на **-ань**. Значно більше підстав розглядати відповідні явища як відображення внутрішніх закономірностей розвитку говірок, які склалися на основі міждіалектних контактів. Тоді стане зрозумілим той факт, що ці явища розвиваються з різною мірою інтенсивності в усіх говорах південно-східного наріччя, а найбільш рельєфно виявлені на периферії, де різнодіалектність віддавна була ускладнена різномовністю. У зв'язку з цим доречно пригадати важливе узагальнення Л. В. Щерби, зроблене на основі аналізу східнолужицького наріччя: „Всі неживі типи елімінуються, бо в носіїв немає достатнього мовного досвіду, щоб запам'ятати норми, які відхиляються від правила”⁸. Очевидно, це узагальнення можна поширити також на зони міждіалектних контактів і віднести до явищ не тільки словозміни, але й словотворення, особливо коли йдеться про елімінацію непродуктивних словотворчих типів.

Проте не можна й применшувати вплив міжмовних українсько-російських контактів на розвиток системи словотворення українських говірок. Особливо слід звернути увагу на специфіку контактів між близькоспорідненими мовами. Наявність цілої системи спільних моментів в українській і російській мовах зумовлює тенденції до інтерференцій, своєрідного „перехрещення” лексичних рядів під час спілкування носіїв обох мов, коли кожен із співрозмовників розмовляє своєю мовою. У таких ситуаціях, з одного боку, діє тенденція уникати вузькоспецифічних слів, не зрозумілих для співрозмовника, а з другого, – відкривається можливість запозичення тих форм, які не суперечать внутрішнім закономірностям розвитку цього діалекту (мови). Дослідники російської мови вже звертали увагу на те, що в сучасній мові, незалежно від міжмовних контактів, діють тенденції „виштовхувати винятки” (непродуктивні моделі), відбувається

конкурентна боротьба старих і нових синонімічних словотворчих типів⁹. Це явище, без сумніву, характерне і для української мови. У міждіалектних (міжмовних) українсько-російських контактних зонах такі процеси діють більш інтенсивно внаслідок того, що мовці не завжди володіють кодифікованими нормами мовлення. Взаємодія синонімічних словотворчих типів ускладнюється внаслідок лексичного взаємовпливу близькоспоріднених мов.

У зв'язку з цим у контактних зонах на рівні діалектної системи можуть виявлятися ті явища, які в інших діалектах української мови виступають лише як оказіональні моменти мовлення. Зрозуміла річ, що життєздатний словотворчий синонім може поступово перетворитися на факт загальнонародного просторіччя і зрештою стати явищем літературної мови. Якщо, приміром, суфікс **-щик (-чик)** проник в українську мову не раніше XVIII ст. разом з російськими лексичними запозиченнями¹⁰, то тепер він поширився на ряд слів української літературної мови: *зломщик, гонщик, льотчик, прикажчик, відгадчик* та ін.¹¹ Цей суфікс набуває все більшого поширення в українському просторіччі. А в аналізованих нами говорах унаслідок згадуваних умов цей словотворчий тип активно витискує відповідні українські моделі з суфіксами **-ник, -арь (-ар')**, **-ач, -ець (-ец')**, **-ій**: *норміровици'к* (відповідно до *нормувальник*), *угольци'к* (*вугляр*), *бунтовци'к* (*бунтар*), *камініци'к* (*каменяр*), *здирици'к* (*здирач*), *сварци'к* (*зварювач*), *сцепци'к* (*зчіплювач*), *розкаци'к* (*оповідач*), *носильци'к* (*носій*), *продавци'к* і *продавець*.

Як відомо, не без російського впливу в українській літературній мові все більш поширюються абстрактні іменники на **-ка** замість старих синонімічних типів на **-ення (-ен': а)**, **-іння (-ін': а)**: *плавка, приписка, засипка, вивозка*¹². Проте набагато інтенсивніше цей процес відбувається в говірках контактних зон: *прополка, заготовка, побелка, поставка, поливка, проривка, ломка, посадка, перевірка, утрамбовка, рубка і рубання, промивка і промивання*.

Ураховуючи наведені закономірності і тенденції, можна пояснити характерні особливості сучасного виявлення словотворчої системи досліджуваних говірок :

1. Повна втрата деяких специфічно українських малопродуктивних моделей і заміна їх спільними для української і російської мов утвореннями або специфічно російськими словами :

-ень (-єн'): відповідно до *красень* уживаються *красавиць*, *красивий*, *гожий*; *дурень* – *дурак*, *дурний*; *в'язень* – *тюремиць*^ік, *потюремиць*^ік, *заключонний*, *арестант*;

-ій: відповідно до *водій* – *водітель*, *носій* – *носильци*^ік, *носітель* (хоча зберігається спільне з російським *грамотій* і прізвища *Стогній*, *Салій*); **-к-о** : відповідно до *хвалько* – *хвастун*, *хвастливий*;

-ал-я : відповідно до *ткаля* – *ткачи*^іха, *праля* – *прачка*.

2. Стійкість окремих специфічно українських типів (подекуди і непродуктивних). Переважно це стосується типів з суфіксами суб'єктивної оцінки на **-онька** (*головонька*), **-енько** (*горенько*), **-юга** (*піндюга*, *п'янюга*, *жаднюга*, *лодарюга*), **-уха** (*болтуха*, *брехуха*, *цебетуха*, *плетуха*, *балакуха*, *говоруха*, *хвастуха*, *чи*^істуха).

3. Конкуренція синонімічних словотворчих типів, яка виявляється в паралелізмах. До паралельних дериватів з етимологічно спільною словотворчою частиною часто приєднуються лексичні запозичення з російської мови: *ипаківня* і *ипашниця*, *скворечник*, *шкворешник*, *шкворешниця*; *човенник* і *човняр*, *човениць*^ік, *лодошнік*; *пчільник* і *пчельник*, *бджоляник*, *бджолятник*, *мушник*, *омшанник*, *овшаник*, *мішаник*, *заїці піка*.

Розгляньмо для прикладу словотворчі типи з суфіксом **-арь (-ар')**. Іменники з цим суфіксом можуть співвідноситися з іменниковими, дієслівними і подекуди з прикметниковими основами.

Словотворче значення відіменникового типу – значення носія ознаки, вираженої іменником. Слова цього типу утворюються за такими моделями: з накладанням морфем (*поштарь*, *вратарь*, *жниварь*), без накладання морфем (*скрипарь*, *димарь*, *злидарь*). Іменникові утворення можуть позначати: а) назви осіб за родом діяльності чи професією: *чоботарь* і *сапожник* (частіше); *скрипарь* і *скрипач* (частіше), *Скрипник* (прізвище); *човняр* (рідко) і *лодошнік*, *човенник*,

човениці¹к; *вівчарь* (рідко) і *чередник, отарник, пастух, чабан*;
б) назви осіб за соціальним станом: *бунтарь* і *страйкарь, страйкай, бунтовщиці¹к, забастовщиці¹к; господарь* і *хазяїн* (частіше);
в) назви конкретних речей: *димарь* і *труба, верх, димоход*.

Утворення на **-арь**, що означають людей за професією чи взагалі за родом діяльності, зустрічаються в найдавніших староруських пам'ятках, але пізніше залишились продуктивними лише в українській і білоруській мовах¹³. Досить продуктивні вони і в сучасній українській мові, пор.: *книгар, газетяр, повістяр*¹⁴. У російській мові суфікс **-арь** використовується лише в назвах старих професій, для утворення назв нових професій чи спеціальностей він не використовується¹⁵. У досліджуваних говірках продуктивність відіменникового типу звужується за рахунок зникнення архаїчної лексики (*арендар, будар, боркар, гонтар, корчмар, дзвонар, дудар, крамар, гусяр, зброяр, бляхар, шинкар, кобзар, плугатар*), а також під впливом українсько-російських контактів: а) слова спільної з російською мовою твірної основи набувають російського суфіксального оформлення: *школьник* (відповідно до *школяр*), *газетчи¹к* (*газетяр*), *шахтьор* (*шахтар*), *угольщи¹к* (*вугляр*), *бунтовщиці¹к* (*бунтар*), *камінщиці¹к* (*каменяр*); б) безпосередні запозичення відповідних російських структур: *врач* і *дохтурь, дохтарь* (*лікар*), *плотнік* (*тесляр*), *камінщиці¹к* (*муляр*).

Заміна деяких українських слів з суфіксом **-арь** відповідними російськими лексико-семантичними структурами спостерігається і в інших контактних районах (наприклад, у говірках Кінель-Черкаського р-ну Куйбишевської обл.¹⁶).

Як відомо, цей суфікс широко вживається для творення назв осіб за родом діяльності в закарпатських, бойківських, наддністрянських, лемківських¹⁷, південнобессарабських¹⁸, черкаських¹⁹, волинських²⁰, поліських²¹ говірках. Щодо степових говорів, то суфікс **-арь** у цій семантичній групі є непродуктивним²². Порівняно з літературною мовою вживаність цього суфікса більша в південно-західних і менша в південно-східних говорах.

Віддієслівний тип представлений моделлю: основа дієслова недоконаного виду, що дорівнює кореневі, без основотворчого голосного + суфікс **-ар'**: *косити* – *косарь*, *пекти* – *пекарь*, *писати* – *писарь*.

Слова, співвідносні з дієслівними основами, означають:
а) назви осіб за родом діяльності: *косарь, пахарь, токарь*;
б) назви осіб за соціальним станом: *поводарь і провозжатиї, поводитирь, поводитель, провозжающії, проводник*;
в) атрибутивні назви: *знахарь*. Кількість іменників цього типу невелика, це в основному назви, спільні з російською мовою.

У поодиноких випадках суфікс **-арь** поєднується з прикметниковими основами: *сухарь, дікарь*. Словотворче значення – значення носія ознаки; супровідні – значення предмета й особи.

Усі словотворчі типи з суфіксом **-арь** непродуктивні, нові слова за моделями цих типів не утворюються. Залишаються стійкими в досліджуваних говірках слова, спільні з російською мовою (*косарь, поштарь, бібліотекарь, дохтарь, сухарь*).

Певні моделі витискуються, поступаючись місцем перед іншими, синонімічними. Простежмо це на моделях віддієслівного типу з суфіксом **-ник**. Основне словотворче значення цього типу – значення носія відношення до дії. Іменники з суфіксом **-ник**, утворені від дієслівних основ, можуть позначати назви машин, знарядь, інструментів, речей: *холодільник; бомбардувальник і бомбардіровщицк; утиральник і утирач, витиральник, рушник, полотенце*. Дуже рідко іменники цього типу вживаються із значенням особи: за родом діяльності – *мельник і мірошник, мелун* (рідко); за соціальним станом – *заступник і захисник, заступач, зацітнік* (найчастіше); за ознаками, властивостями – *шутник і шутівник, шуткарь, жартівник* (зрідка).

Слова цього типу утворюються двома способами: 1) від основ неперехідних дієслів недоконаного і рідше перехідних доконаного виду з випадінням основотворчого голосного: *гуляти – гульник, підперезати – підперезник, балуватись – балувник; напиляти – напильник*; 2) від основ перехідних дієслів і рідше неперехідних недоконаного виду з додаванням інтерфікса²³ **-ль-(-л'-)**: *купальник, витиральник* та ін.

Як відомо, у староукраїнських пам'ятках XIV – XVIII ст. широко представлений відіменниковий словотворчий тип з суфіксом **-ник**, а віддієслівні утворення з цим суфіксом – лише поодинокими прикладами²⁴.

В обстежуваних говірках найбільш продуктивні спільні з російською і білоруською мовами моделі: основа дієслова недоконаного виду + інтерфікс **-ль-** + суфікс **-ник** – вивідний іменник має значення предмета. Особливо зростає кількість таких назв у пожовтневий період і в російській, і в українській (в усіх її діалектах) мовах²⁵ у зв'язку з розвитком техніки і технічної термінології.

Хоч віддієслівний словотворчий тип на **-льник** був відомий ще з староруських пам'яток²⁶, у дожовтневий період таких слів було дуже мало. Так, в Історичному словнику Є. Тимченка подається лише одне слово *годильникъ* (XVIII ст.) з поміткою *див. годинникъ*²⁷, а „в найкращому дореволюційному словнику української мови за ред. Б. Грінченка, – як зазначає Ф. Я. Серeda, – не зафіксовані навіть такі слова, як *кип'ятильник*, *умивальник*, уживані в сфері побуту. Слово ж *умивальник* подано там в оформленні суфікса **-льниц-** + **я**”²⁸.

У сучасній українській мові іменники на **-льник** продуктивні і в назвах осіб, причому продуктивність їх також зросла лише у XX ст.²⁹ Історичний словник Є. Тимченка реєструє 4 слова: *будільникъ* (XVII ст.) – той, що будить (с. 151), *бдільникъ* (XVII ст.) – той, що білить, і *бдільникъ* (XVI ст.) – той, що білить, білює (с. 170), *виховальникъ* (XVII ст.) – той, що виховує (с. 470), *десятильникъ* (XV – XVI ст.) – збирач десяти на користь єпископа (с. 704).

Нові віддієслівні утворення на **-ник** із значенням особи не були сприйняті досліджуваними говірками. Так, деякі загальнонародні українські слова з цим суфіксом замінюються російськими лексико-семантичними структурами (відповідно до *рахівник*, *вантажник* – *шчотовод*, *грушнік* і *вантажнік* або у словах, що мають спільну з російською мовою основу, замість **-ник** (**-льник**) виступає **-щик** (чи ускладнений інтерфіксом **-льщик**), що широко вживається в російській і білоруській мовах³⁰).

Російська мова, яка не зберегла утворень з **-овник**, **-ільник**³¹ (і взагалі утворення з **-льник** для називання осіб у російській мові не використовуються), сприяє витісненню їх з говорів, що взаємодіють з російськими. Окремі слова

передаються описово. Так, відповідно до загальнонародного нормувальник вживається норміровци́к, бурильник – бурильци́к, волочильник – волочильци́к, болільник – болельци́к, сортувальник – сортіроци́к, сортовцик, сортівник; сперечальник – шо споре, сіяльник – шо робе на сіялкі, вішальник – шо повісився, вішальник.

У досліджуваних говірках звужується використання специфічної лексики за рахунок однакових (спільного кореня) лексичних одиниць, що відбивається і на словотворенні: виявляються стійкими або стають продуктивними моделі, спільні з російською мовою. Так, наприклад, великою кількістю утворень представлений у говірках віддієслівний словотворчий тип з суфіксом **-тель (-тел')**. На відміну від літературної мови, де він непродуктивний³², сфера вживання цього суфікса у говірках розширюється за рахунок впливу російської мови, у якій він розвинув найбільшу продуктивність³³: *істрібітіль* (відповідно до *винущувач*), *вредітіль* (*шкідник*); за рахунок втрати специфічно українських суфіксів типу **-ій**: *водітіль* (відповідно до *водій*), *носітіль* (до *носій*); за рахунок деяких суфіксів, спільних з російською мовою, наприклад, **-ач**: *деятель* (відповідно до *діяч*), *просітіль* (*прохач*), *слушатель* (*слухач*); **-ець (-ец')**: *побідітіль* (*переможець*), *покупатель* (*покупець*), але *продавець*; **-чик**: *указатель* (*покажчик*); **-ник**: *представітіль* (*представник*), *растворітіль* (*розчинник*), *проявітіль* (*проявник*). Таким чином, суфікс **-тель** широко вживається в словах, що мають спільнослов'янське походження, і в словах, запозичених з російської мови.

Динаміка розвитку словотворчих типів відбивається і на характері словотворчих моделей, на морфологічних особливостях утворення слів певного словотворчого типу. Помічається тенденція до збереження фонемного складу „базової” основи в незмінному вигляді, що приводить до кількісного зростання моделей: а) з накладанням морфем: *Барикіне* – *барикінець*, *Піщане* – *піщанець*, *Россоховате* – *россоховатець*, *Дьогтьове* – *дьогтьовець*; б) з втратою традиційних чергувань на стику основи і суфікса (*таганрогець*), при цьому часто виникають дублетні форми (*таганроговець*, *таганрогівчанин*, *таганрогчанин*,

таганровець, таганрожець); в) з інтерфіксами; так, у віддієслівному типі з суфіксом **-щик** „базова” основа не зберігає основотворчого голосного, а закінчується приголосним: *оцінити – оціниці'к, перевозити – перевозчи'к*. Проте коли основа без цього голосного затемнює лексичне значення і не може служити „фундаментом для лексичного значення вивідних слів”³⁴, то голосний зберігається, вимагаючи після себе інтерфікса – приголосного л', пор.: *мініцик – міняльци'к, міцик – місильци'к* та ін.

Використання простого суфікса **-щик** чи ускладненого інтерфіксом залежить від оточення, від структурних ознак основи, тобто тут виявляються відношення додаткової дистрибуції.

У віддієслівних утвореннях на **-ка**, що означають назви знарядь, використовується інтерфікс **-л-** (*зажигалка, весалка, косілка, коптілка, качалка*), який виникає за аналогією до назв, утворених від дієслів доконаного виду (*устілка, встєлька, вустілка*, пор. *стєлька*, де л входить до складу основи).

У ролі інтерфікса виступає, як правило, кінцевий елемент „базової” основи. За аналогією до слів *помийниця, дійниця*, у яких основа сприймається як наказовий спосіб, з'явилися слова, поширені саме в контактних зонах та в новоутворених діалектах: *покривайло, піддувайло, имагайло*, а також *крийниця* (пов'язане з народною етимологією). Цікаво, що поширення слова *крийниця* на Слобожанщині і східній Полтавщині поєднується з цілим комплексом гіперичних та інших рис, що виникли на основі різнодіалектного схрещення³⁵.

Спостерігаються випадки співіснування форм з інтерфіксом і без нього: *лозовець* і *лозовівець, таганрогець* і *таганроговець*, а також відзначено наявність назв з різними інтерфіксами при одній основі: *баківець, бакинсць, бакувець, бакиновець*.

Наведені факти свідчать про значну проникність системи словотворення (з українських говірок в умовах українсько-російського міжмовного контактування). Зближення відповідних систем зумовлюється активними процесами міжмовних інтерференцій в лексичному складі

говорів обстежуваного ареалу, а також внутрішніми закономірностями розвитку їх граматичної системи. Значно стійкішими в цих умовах виявляються говірки на інших мовних рівнях, зокрема на рівні словозміни і синтаксису, а особливо фонетики.

Вивчення словотворчої системи українських говорів контактних зон тільки розпочинається. Немає сумніву, що дальша розробка цієї проблеми допоможе краще осмислити не тільки специфічні особливості контактів, але й деякі загальні закономірності розвитку споріднених української та російської мов.

Примітки

¹ Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966. – С. 259; Шарпило Б. А. Спроба порівняльно-історичної характеристики східнословобжанських (старобільських) говірок, „Діалектологічний бюлетень”. – Вип. VII. – К., 1960. – С. 3.

² Габ С. Говоры Ростовской области. – Изд-во Ростов : Ростов. ун-та, 1965. – С. 14 – 15.

³ ДАРО, ф. 341 А. П. Пронштейн, оп. 2, спр. 56, л. 105, 107, 110, 112, 114; Земля Донская в XVIII веке. – Ростов : Изд-во Ростов. ун-та, 1961. – С. 54; Шарпило Б. А. До питання про історичну природу деяких гіперичних явищ в говорах південно-східного наріччя української мови, „Наукові записки Ворошиловградського педінституту”. Сер. філологічна. – Вип. V. – 1956. – С. 61.

⁴ Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти. – К : Вид-во КДУ, 1966; його ж: Українсько-англійські міжмовні відносини. – К : Вид-во КДУ, 1964; його ж: К вопросу о проницаемости грамматического строя при взаимодействии языков // Вопросы теории английского и немецкого языков”. – К., 1962; Дешериев Ю. Д. Закономерности развития и взаимодействия языков в советском обществе. – М., 1966; Меновщиков Г. А. К вопросу о проницаемости грамматического строя языка // Вопр. языкознания. – 1964. – С. 5; Назарова Т. В. Украинские говоры нижней Припяти (украинско-белорусские междиалектные контакты). – К., Наук. думка, 1963 та ін.

⁵ Білодід І. К. Розвиток мов соціалістичних націй. – К. : Наук. думка, 1969; Ващенко В. С. Переселенські говори як джерело вивчення активних між мовних контактів // Територіальні діалекти і власні назви. – К. : Наук. думка, 1965; Їжакевич Г. П. Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу. – К. : Наук. думка, 1969.

⁶ Німчук В. В. Спостереження над словотвором іменника в говірці села Довге Іршавського району // Наукові записки Ужгородського університету. – Т. 14, 1955. – С. 174; Мельничук О. С. Південноподільська говірка с. Писарів'ки (Колимський район Одеської області) // Діалектол. бюл. – Вип. III, – К., 1951. – С. 62.

⁷ Виноградов В. В. Русский язык. – М. – Л., 1947. – С. 95.

⁸ Щерба Л. В. Восточнолужицкое наречие. – Т. I, – Пг., 1915. – С. 194.

⁹ Словообразование современного русского литературного языка. – М., 1968. – С. 12.

¹⁰ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. – Ужгород, 1960 – С. 112.

¹¹ Ковалик І. Питання слов'янського іменникового словотвору. Л. : Вид-во Львів. ун-ту, 1958, с. 30.

¹² Їжакевич Г. П. зазнач. праця, с. 207.

¹³ Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV – XV ст. – К., 1958. – С. 82; Москалева Н. П. Словообразованье и словоизменение имен существительных в полтавских актових книгах второй половины XVII века, Днепропетровск, 1965. – С. 7; Бевзенко С. П. зазнач. праця, с. 108.

¹⁴ Бевзенко С. П. зазнач. праця, с. 108.

¹⁵ Печатников А. Д. Суффиксы словообразования в современном русском языке и некоторые их эквиваленты в английском, французском и немецком языках // Иностран. яз. в шк.. – 1950. – № 6. – С. 37.

¹⁶ Вальченко І. Українські говірки Кінель-Черкаського району Куйбишевської області. – К., 1966. – С. 248.

¹⁷ Німчук В. В. зазнач. праця, с. 174; Чередниченко І. Г. Деякі особливості говірок Ужгородської округи, Закарпатської області // Діалектол. бюл. – Вип. II. – К., 1950. – С. 5;

Бурячок А. А. Из спостережень над словотвором у повісті І. Франка „Борислав сміється” (іменникові діалектно-розмовні та книжно-архаїчні утворення), „Мовознавство”, т. XV, К., 1959, с. 79.

¹⁸ Дроздовський В. П. Південнобессарабські українські говірки, „Праці X Республіканської діалектологічної наради”, К. – 1961, с. 143.

¹⁹ Непийвода Ф. А. Из спостережень над сільськогосподарською лексикою в говірках Черкащини, „Праці X Республіканської діалектологічної наради”, К., 1961, с. 93.

²⁰ Лисенко П. С. Важливіші особливості морфологічної системи говірок Ставищенського району на Київщині, „Діалектологічний бюлетень”, вип. VI, К., 1956, с. 31.

²¹ Лисенко П. С. Фонетичні і морфологічні особливості говірок Димерського району на Київщині, „Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови”, К., 1954, с. 92; Їжакевич Г. П. Про особливості говірок Броварського району, Київської області, „Діалектологічний бюлетень”, вип. II, К., 1950, стор. 40.

²² Чабаненко В. А. Суфіксальне словотворення іменників у степових говірках долини р. Кінської (Запорізька область), „Лінгвістичний семінар (тези доповідей)”, Дніпропетровськ, 1966, с. 61; Муқан А. М. Словотвір українських наддунайських говірок, „Праці X Республіканської діалектологічної наради”, с. 157.

²³ Земская Е. А. Интерфиксация в современном русском словообразовании, у кн.: „Развитие грамматики и лексики современного русского языка”, М., 1904, с. 43.

²⁴ Бевзенко С. П. зазнач. праця, с. 10 – 111; Гумецька Л. Л. зазнач. праця, с. 79; Москалева Н. П. зазнач. праця, стор. 7; Історичний словник українського язика за ред. проф. Є. Тимченка, т. I (зошит 1, 2), Х. – К., 1930 – 1932.

²⁵ Ковалик І. І. Словотворча категорія назв конкретних предметів усхіднослов'янських мовах в порівнянні з іншими слов'янськими мовами, у зб.: „Питання українського мовознавства”, кн. 3, Вид-во Львівського університету, 1958, с. 40.

²⁶ Самійленко С. П. Нариси з історичної морфології української мови, ч. I, К., 1964, с. 31.

²⁷ Історичний словник..., стор. 541.

²⁸ Серета Ф. Я. Суфікс **-ик** і похідні від нього в сучасній українській мові і їх відповідники в російській і білоруській мовах, „Мовознавство”, т. I, К., 1958, с. 61.

²⁹ Самійленко С. П. зазнач. праця, с. 32.

³⁰ Серета Ф. Я. зазнач. праця, с. 61.

³¹ „Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов” за ред. О. С. Мельничука, К., 1966, с. 129 – 130.

³² Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, ч. I, К., 1965, с. 255.

³³ „Вступ до порівняльно-історичного вивчення...” с. 129.

³⁴ Янко-Триницкая Н. А. Закономерности связей словообразовательного и лексического значений в производных словах, у кн. : „Развитие современного русского языка”, М., 1963, с. 84.

³⁵ Шарпило Б. А. До питання про історичну природу., с. 72.

*Ворошиловград, 1970 р.
У співавторстві з доц. З. С. Сікорською*

НАУКОВА СПАДЩИНА О. О. ПОТЕБНІ І ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ СЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Розвиток мовознавчої науки у другій половині XIX ст. і відсутність необхідних діалектологічних матеріалів з усіх територій України не дозволили О. О. Потебні створити диференційовану класифікацію південно-східних говорів. Та він і не ставив перед собою такого завдання, тому що в своїх теоретичних узагальненнях послідовно стояв лише на ґрунті перевірених фактів. Тут немає жодних підстав дорікати О. О. Потебні, а навпаки слід дивуватися його науковій проникливості, адже він зумів на підставі досить обмежених свідчень, за кілька років до К. П. Михальчука, визначити найпринциповіші специфічні відмінності південно-західної і південно-східної групи українських говорів і звернути увагу на деякі ознаки північноукраїнських діалектів. Отже, спеціальних узагальнень щодо говірок Слобожанщини у творах видатного філолога ми не знаходимо.

Однак, незважаючи на це, є досить підстав для постановки питання про значення спадщини О. О. Потебні для сучасних досліджень новостворених говірок північно-східної і східної України.

Згадаємо насамперед, що все життя Олександра Опанасовича було нерозривно пов'язане з побутом і спілкуванням з населенням Харкова і Харківщини. Можливо, що в повсякденному його мовленні відклалися юнацькі мовні навички рідної Гаврилівки, що на Роменщині. Він і сам не поривав зв'язки з нею. Проте ознаки однієї з говірок, перехідної від полтавських до полісько-чернігівських, навряд чи сприяли стійкості стереотипів мовлення, адже така стійкість більш властива для мовців, які користуються вирівняною, стабільною мовною структурою. З п'ятнадцяти років і протягом наступних сорока Олександр Опанасович живе одним життям з харків'янами, переважна частина яких розмовляла українською мовою. Українсько-російська двомовність видатного мовознавця не викликає сумнівів.

У працях О. О. Потебні поряд із чітко документованими покликаннями на праці Я. Ф. Головацького, твори А. А. Метлинського та інших авторів є величезна кількість недокументованих прикладів з живого українського мовлення, які, без сумніву, відбивають і особистий мовний досвід харківського вченого. Відомо, що О. О. Потебня і сам проводив експедиційні виїзди на Слобожанщину.

Зокрема, добре відомі його фольклорні записи з Вовчанського повіту (село Рубіжне, мабуть, сучасне Рубіжне).¹ У цих записах відбилися звичайні риси слобожанської говірки, як-от :

а) гіперична заміна [y] на [o] (Ой сухий дубе, гориш дуже, Паше **поломья** через воду; с. 177);

б) гіперичне пом'якшення [p] (Ишли дівочки по ягідки Коло **Володимирия** Купала; с. 198);

в) наявність окремих фонетичних, морфологічних чи словотворчих рис поліських говірок (Пішла **невіхна** по воду, Кинула відерця на воду; с. 215);

г) уживання [o] та [i] в суфіксах -івк- (**липовка**; с. 178; Та всі дівочки в плахтах **шовківках**; с. 198);

д) паралельне функціонування формального показника -ти і -ть (Ой під вербою зеленою, Там стоять коні на припоні. И посідлані, й понуздані, Ой тільки **сісти, поїхати** Та й на Рубіжню дівок **сватать**. Та й на Рубіжні дівки багаті, Шиють рушнички з крамниочки, Торочать торочки з чорного шовку; с. 253);

е) уживання твердого [т] у закінченнях 2 особи дієслів наказового способу (Та не бряжчїть, мости із трости! Та не пахнїть, гати із мьяти! Та не осяйте стовпи золоті, Та не майте, шуки шовкові, Та не дзвонїт, дзвони, спіжові, Та не май, китайко, на морі; с. 138);

є) використання в іменниках III відміни закінчення -и (Та не бряжчїть, мости із **трости**; с. 138).

У нашій літературі, зокрема у відомій статті В. М. Брашнава, уже вказувалося на значення діалектологічних спостережень і узагальнень О. О. Потебні щодо фонетики українських говорів.² Тут доведено, що в праці „Два исследования о звуках русского языка”

О. О. Потебня подав класифікацію українських говорів, опубліковану в 1866 році, за 12 років до з'явлення праці К. П. Михальчука.

До цього слід би додати зауваження про використання й науковий аналіз діалектних явищ у його геніальній праці „Из записок по русской грамматике”. Ця тема, мабуть, ще чекає свого дослідника. Тут укажемо лише, що в „Записках” поряд із загальномовними теоретичними узагальненнями знаходимо струнку концепцію історичної діалектології російської і української мов в галузі синтаксису і морфології.³ Якщо з цієї точки зору прочитати „Из записок по русской грамматике”, то вражає, по суті, те, що кожна проблема, кожен підрозділ завершений і підтверджений порівняльно-історичним екскурсом у російську та українську діалектологію.

Для нас і сьогодні неперевершеним зразком залишається органічне поєднання в історичному аналізі явищ російської та української мов, помічені спільності і відповідна специфіка аналізованих процесів. На цьому тлі звертає на себе увагу те, що, незважаючи на обмеженість зібраних у той час фактів, О. О. Потебня ніколи не забуває про діалектну неоднорідність явищ південно-західного, північного і південно-східного наріч української мови, виявляє в цих зіставленнях внутрішню детермінованість і закономірну послідовність процесів розвитку мови. З числа сотень прикладів нагадаємо хоча б блискучий морфологічний та синтаксичний аналіз історії перфектних форм дієслова⁴, дієприкметників⁵ та ін.

Проте, на жаль, подаючи східноукраїнський мовний матеріал, О. О. Потебня не диференціює його : тут знаходимо покликання на твори І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка, Є. Гребінки, фольклорні записи А. А. Метлинського, І. І. Манжури та ін.

Це пояснюємо і недослідженню діалектних нюансів по говірках Сходу України, і орієнтацією О. О. Потебні на загальномовні процеси. Проте дослідника слобожанських говірок не може не зацікавити використання в процесі аналізу мовного матеріалу саме з Слобожанщини. Це, насамперед,

мова творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, фольклорних записів І. І. Манжури і особисті мовні матеріали О. О. Потебні.

Насамперед звертає на себе увагу широке використання мови творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Ми нарахували понад 300 покликань на його твори, до того ж деякі виписки великі за обсягом. Чим пояснити таку прихильність до мови творів письменника? На нашу думку, це пов'язано не стільки із змістом, як з порівняно великим обсягом прозорої спадщини Г. Ф. Квітки, а також тим, що Г. Ф. Квітка писав, як говорив. Унаслідок цього в мові його творів не відчуваємо такої літературної обробленості, як, скажімо, у мові Т. Г. Шевченка, який свідомо уникав вузьких діалектизмів і мовних раритетів. Зрозуміла річ, що саме в мові Г. Ф. Квітки О. О. Потебня міг спостерегти такі живомовні явища, як, приміром, „Як же там Галочці, будучи хазяйці, не турбуватись?”⁶, „Побачивши тебе учора, світ мені повернувся”⁷ і под.

Як відомо, О. О. Потебня в останні роки життя підготував до видання чотири томи творів Г. Ф. Квітки (вид. 1887 – 1894), які становлять надзвичайно історико-діалектологічну цінність, оскільки в цьому зібранні творів повністю збережено всі особливості Квітчиного письма. Великий обсяг мовного матеріалу зберігає для дослідників майже повну характеристику слобожанської говірки на хронологічному зрізі початку XIX століття, тобто лише через півтора століття після заселення Харкова (1654 р.). Отже, майбутні дослідники можуть зіставляти матеріал періоду становлення новоствореного слобожанського говору з його еволюцією через наступні роки.

Приділяючи головну увагу проблемам історичної фонетики, синтаксису і етимології, О. О. Потебня глибоко розумів значення діалектологічних свідчень як надійного джерела для наукових узагальнень. Ще 1870 року в „Заметках о малорусском начечии” він висловив ряд принципово важливих міркувань щодо вивчення місцевих говорів. Він повертається неодноразово до цих питань і в подальші роки, зокрема в рецензіях на праці П. Г. Житецького (1878), Я. Ф. Головацького (1880). В останні роки життя він багато працював над редагуванням і підготовкою до друку творів

Г. Ф. Квітки і матеріалів І. І. Манжури, що в мовному відношенні мають слобожанську діалектну основу. Знаходив він час і для особистих спостережень над слобожанським фольклором, зокрема вміщено його особисті записи з Вовчанського повіту (Рубіжне).

Хоча О. Потебня і не знайшов часу для написання діалектологічних праць на цьому матеріалі, він, без сумніву, виявляв інтерес і подавав внутрішні настанови щодо цієї тематики своїм учням. І тут заслуговують уваги праці одного із відомих учнів О. О. Потебні – у подальшому – професора харківського університету О. В. Ветухова. Усе життя цього скромного і працюючого вченого було пов'язане з вивченням і популяризацією спадщини О. О. Потебні. У передмові до посмертного видання третього тому „Из записок по русской грамматике” дружина вченого М. В. Потебня з щирою подякою називає імена п'яти його учнів, зокрема В. І. Хадцієва, О. В. Ветухова, Б. М. Ляпунова: „Активных почитателей, кроме поименованных мною пяти лиц, потрудившихся над перепиской и преведением в порядок оставшиеся материалов не было”. О. В. Ветухов опублікував цікаві спогади про лекції О. О. Потебні, де розповідав, як видатний учений і педагог залучав свої слухачів до участі в дослідженнях прямо під час занять. Після смерті дружини О. О. Потебні О. В. Ветухов залишився в Харкові єдиним його науковим спадкоємцем (В. І. Хадцієв працював в Одесі, а Б. М. Ляпунов – у Москві й Ленінграді). І він з честю виконав свій обов'язок, підготувавши разом із Ф. П. Філіним видання четвертого тому „Из записок по русской грамматике”.⁹ У записах мовлення зафіксовано випадки взаємовпливу української з російською мовою у лексичі.

У цих спостереженнях О. В. Ветухова явно помітне спрямування його вчителя, ураховуючи, що до того часу, за висловленням К. П. Михальчука, слобожанські говірки становили собою *terra incognita*.

За наших часів дещо зроблено щодо вивчення українських слобожанських говірок у працях Л. А. Лисиченко, Б. А. Шарпила, З. С. Сікорської та ін. Проте

ніхто ще не прийняв потебніанську естафету в справі вивчення російських говірок Слобожанщини, і в нашій літературі майже одинока невеличка (і, звичайно, застаріла вже) стаття О. В. Ветухова про південноросійську говірку Новоайдару. Отже, чекає ще подальшої розробки положення О. О. Потебні про російсько-українські мовні взаємозв'язки на північно-східному і східному куті України, які він сформулював так: „По границе между наречием великорусским и малорусским лежит широкая полоса, занятая говорами малорусскими, принявшими некоторые южновеликорусские черты, и южновеликорусские, паражающие сходством своего формального и лексического состава с малорусскими”.¹⁰

Отже, сказане уповноважує на те, що спадщина О. О. Потебні нашою наукою далеко не вичерпана, а українським діалектологам належить, зокрема:

а) узагальнити історико-діалектологічні надбання і ідеї великого вченого з питань морфології і синтаксису насамперед на основі праці „Из записок по русской грамматике”;

б) детальніше вивчити з історико-діалектологічних позицій мову зібраних і опублікованих О. О. Потебнею фольклорних і етнографічних матеріалів;

в) повніше використати для історико-діалектологічного аналізу говірок Слобожанщини згадані матеріали і видання творів Г. Ф. Квітки;

г) ширше розгорнути вивчення російських говірок на Слобожанщині, українських говірок на суміжних територіях Росії, деталізувати і науково узагальнити явище їх взаємовпливом, як те заповідав Олександр Опанасович Потебня.

Примітки

¹ Потебня А. А. Объясненія малоруських и сродных народных пѣсень. – Варшава, 1883. – С. 177 – 253.

² Брахнов О. О. Потебня-діалектолог / М. Брахнов // Діалект. бюл. – К. : Вид-во АН УРСР, 1953. – С. 64 – 71.

³ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – Т. I – II. – М., 1958.

⁴ Там само, т. 2., с. 243 – 263.

⁵ Там само, т. 2., с. 327– 335.

⁶ Там само, т. 2., с. 329.

⁷ Там само, т. 2., с. 328.

⁸ Там само, т. 1., с. 5.

⁹ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – Т. IV. Глагол. Местоимение. Числительное. Предлог. – М. – Л. – 1941.

¹⁰ Потебня А. А. Общий литературный язык в местных наречиях / А. А. Потебня // О. О. Потебня. – К., 1962. – С. 120 – 127.

Харків, 1985 р.

У співавторстві з проф. К. Д. Глуховцевою

Л. І. ГЛІБОВ – ТАЛАНОВИТИЙ СПІВУЧАСНИК ПРОЦЕСУ СТАНОВЛЕННЯ ОСНОВ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Заслужено висока оцінка демократичного спрямування і мовно-художньої майстерності творів Л. І. Глібова ще не повною мірою супроводжена поглибленим визначенням його місця в історичному процесі становлення української літературної мови. На наш погляд, не цілком вичерпною є характеристика Л. І. Глібова лише як видатного байкаря післяшевченківської доби.

Молодший сучасник Т. Г. Шевченка, Л. І. Глібов формувався як письменник за 40-х років XIX століття, коли живі були мовні традиції Г. Ф. Квітки-Основ'яненка та харківської школи романтиків, у час розквіту творчої активності Є. П. Гребінки. І на цьому тлі мова ранніх байок Л. І. Глібова (від 1853 року) та ліричних поезій („Дума” – 1858 рік, „Пісня ” – 1859 рік та ін.) свідчить про критичне сприйняття надбань його сучасників і попередників та глибоко усвідомлений вибір орієнтації на поезію Т. Г. Шевченка, демократично просторічний стиль І. В. Крилова, українську народно-пісенну творчість. З цієї позиції Л. І. Глібов в історії української літературної мови виступає не лише як діяч післяшевченківської доби, а й як співучасник процесу формування національної літературної мови.

Особиста діалектна база мовлення Л. І. Глібова склалася на говірковій основі південно-західної Полтавщини та м. Полтави, дуже близька до рідних Т. Г. Шевченкові говірок Черкащини. Перебування в Ніжинському ліцеї вже не могло надати двадцятидвохрічному Л. Глібову будь-який мовних навичок Полісся, адже в цей час його українське мовлення знайшло міцну і свідому підпору в мовній практиці „Кобзаря”. Багаторічне перебування його в Чернігові і видання „Чернігівського листка” в свою чергу прислужилося

утвердженню пріоритету літературної мови, побудованої на середньонаддніпрянській основі.

Прийнявши синтетичний підхід І. А. Крилова, О. С. Пушкіна, Т. Г. Шевченка до поєднання літературно-книжної традиції з розмовним просторіччям, Л. І. Глібов багато зробив для того, щоб відсіяти з літературної мови вузькодіалектні мовні елементи, властиві творам Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, перехідної полтавсько-поліської говірки Пирятинщини, яка наклала відбиток на мову творів Є. П. Гребінки. Мова ранніх поезій Л. І. Глібова свідчить про спробу синтезувати за шевченківським зразком лексико-фразеологічні надбання фольклору з літературно-мовною традицією, однак вона не досягає внаслідок ідейної обмеженості поета всеосяжності висловлення народних сподівань і прагнень. Що ж до жанрово-стилістичної і лексико-граматичної структури української байки, то вона в творчості Л. І. Глібова вже в 50-х роках ХІХ ст. досягає найвищих вимог високоорганізованої літературної мови.

Співучасник творення нового типу літературної мови, Л. І. Глібов за післяшевченківського періоду разом з наступниками великого Кобзаря понад 30 років невтомно працював на ниві українського слова, шліфуючи і примножуючи його скарби. Заслуговує на увагу і досі не зовсім вивчений його внесок як видавця і редактора „Черніговського листка” в нормалізацію літературної мови.

Отже, серед чинників, які мають значний вплив на формування особливості майстра слова, зокрема Л. І. Глібова, важливе місце посідає особистій досвід мовлення, його рідна говірка, на основі якої сформувалися перші мовленнєві навички письменника, той лінгвопсихологічний субстрат, який визначає мовні уподобання. Не меншого значення слід надавати освіті, яка дає змогу визначити пріоритети, здійснювати відбір мовних явищ.

Громадська діяльність, співпраця з передовими культурними діячами сприяють опануванню досвідом репрезентації навколишнього середовища засобами мови у творчості інших українських письменників, виробленню критичного ставлення до одних і сприйняття інших засобів

мовлення. Важлива значення має також природне мовне чуття майстра слова, що допомагає самовдосконалюватися, коригувати власні висловлювання.

Луганськ, 1987 р.

У співавторстві з проф. К. Д. Глуховцевою

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРИКО-ЛІНГВІСТИЧНІ ПОЗИЦІЇ І. С. НЕЧУЯ-ЛЕВИЦЬКОГО

Завдяки дослідженням українських літературознавців (О. І. Білецького, Н. Є. Крутікової та ін.) давно вже відкинуті вульгарно-соціологічні фальсифікації творчої спадщини І. С. Нечуя-Левицького, належно поціновано високохудожню правдивість його реалістичних творів і разом з тим всебічно розкрито історичну обмеженість суспільно-політичних позицій письменника, суперечливість між успадкованим від просвітителів 60-х років ХІХ ст. щирим демократизмом і ліберально-націоналістичними ілюзіями „просвітянства” 80 – 90-х років. Однак, на жаль, наші дослідники, високо оцінюючи пречудову, яскраву і прозору, на диво близьку до сучасної мову його творів, продовжують повторювати напіванекдотичні твердження про консерватизм його лінгвістичних позицій, крайній пуризм, недоречність висловлених ним рекомендацій щодо слововживання та граматики, обмеженість мовної бази (стеблівська говірка).

У „Хрестоматії матеріалів з історії української літературної мови” П. Д. Тимошенка (ч. І) підкреслено, що „дуже багато уваги приділяв І. Нечуй-Левицький питанням розвитку української літературної мови, проте часто підходив до них з хибних, міщанських, вузькодіалектних позицій, висловлюючи немало суб’єктивних думок”¹.

„Він сам виявився „місцевим патріотом, намагався нав'язати літературній мові такі риси, до яких він змалку звик, які вживалися в його рідній говірці, нерідко заперечуючи те, що було властиве для багатьох або навіть для більшості говірок”².

Легенду про безглузде „буркотіння старого” в мовних питаннях активно поширювали протягом перших 30 років ХХ століття його злісні опоненти. Зокрема, у рецензії на брошуру І. С. Нечуя-Левицького „Криве дзеркало української мови”, надрукованій в „Украинской жизни” в 1913 році (№ 2, с. 105 – 107) за підписом С. Єфремова, історико-лінгвістичні позиції видатного прозаїка названо „скучними ворчаньями старика”. Що ж до однобічних оцінок часу, то до їх утвердження спричинився і сам письменник своїми плутаними закликами відгороджуватись від російської літератури і орієнтуватись на мову сільської баби.

Сучасні дослідники, щоправда, разом з тим одностайно погоджуються, що згадані настанови статей повністю заперечувалися його власною мовною практикою, напр., у „Курсі історії української літературної мови” за ред. І. К. Білодіда (т. I) вказано, що „І. С. Нечуй-Левицький відіграв значну роль у розвитку мови української художньої літератури, зокрема передових її стилів. Хоча в своїх теоретичних висловлюваннях про українську літературу і мову І. Нечуй-Левицький висловлював нерідко хибні погляди, у своїй творчій практиці і особливо в творах про життя селян-кріпаків письменник виступив як продовжувач реалістичних традицій в українській літературі”³. Неповнота уявлень про лінгвістичні позиції письменника пов'язана також з тим, що майже не залучалися в цих питаннях матеріали листування, майстра слова з передовими культурними діячами тієї доби.

Настав час переглянути поширену характеристику історико-лінгвістичних позицій письменника і показати її в реальній динаміці полеміки, ідейно-творчих і наукових шукань.

Протягом усього життя І. С. Нечуй-Левицький з властивою йому спостережливостю збирав, нагромаджував і систематизував матеріал про місцеве мовлення майже по всіх діалектних регіонах

України під час особистих відвідувань районів Київщини, Волині, Полісся, Львівщини, Закарпаття, Одещини, Херсонщини, Полтавщини. Про це не раз згадано в листах, коли письменник говорить, де він побував на вакаціях, де лікувався.

І. С. Нечуй-Левицький систематично спілкувався з вихідцями з різних територій України, що відвідували Київ. Так, у листі до Петра Стебницького від 21 вересня 1905 р. письменник говорить: „На успеніє в Лаврі я оце перепитав силу народу і дізнався, що на Лівобережній Україні, у Полтавській і Харківській губерніях мова вже зрівнялась з Київською, уже скрізь вирівнялась: вже й там *сей, ся, давнійший, мерцій, хутчій, на мокрій землі*. Це останнє – на *мокрій землі* – я записав тільки од прочан з двох сіл Пирятинського повіту (Крожі і Кононівка) і села Байраки Миргородського повіту, скрізь теперички кажуть – на *широкій долині, на чистій лаві, мерці, хутчі*⁴.

Шляхом листування з численними кореспондентами письменник різними способами одержував цінні діалектологічні свідчення, як-от: у листі до Лободовського від 21 травня 1915 р. І. С. Нечуй-Левицький звертається з проханням: „Як у вас назбирано кілька тисяч слів, позаписуваних на Слобідській Україні, то, будьте ласкаві, спишіть їх на поштових листочках і пришліть мені, а я передам їх в комісію, котра готує до видання словар російсько-український”⁵.

Серед лексем, записаних самим Іваном Семеновичем для словника, знаходимо слова з різних територій, зокрема: з Пирятинського, Канівського, Васильківського, Остерського, Борзенського, Прилуцького, Чигиринського, Дубенського, Полтавського, Могилівського, Київського та інших повітів.

Іноді словникові статті становлять собою невеличке лінгвістичне дослідження, як-от: *гладшика* – в Київщині *гличик*, на Волині – *гладуцик*, кувшин для молока (Остерський повіт, село Лухівка на Десні). У м. Гоголево (Остерський повіт) кажуть *гличик*, а в Коломиї (Галичина) – *гладун*⁶.

І. С. Нечуй-Левицький ретельно вивчав мову всіх без винятку опублікованих фольклорно-етнографічних матеріалів, творів письменників, преси із Західної й Східної України.

Отже, його лінгвістичний діапазон аж ніяк не обмежений територіальними межами Черкащини.

Усупереч вигадкам про дивацьку обмеженість письменника його рідною стеблівською говіркою („У нас так не говорять”), незаперечним є те, що І. С. Нечуй-Левицький орієнтований на широке загальноукраїнське мовне тло і виробив досить струнку, близьку до сучасної історико-діалектологічну концепцію.

Полемізуючи з С. О. Єфремовим, М. С. Грушевським та ін. проти архаїзаторської орієнтації літературної мови, письменник повністю солідаризувався з положеннями статті І. Я. Франка „Літературна мова і діалекти”. У листі до Лободовського від 29 травня 1907 р. читаємо: „Мабуть, добродій М. Сумцов не читав і І. Франкової статті в № 11 „Літературно-наукового вісника” „Літературна мова і діалекти”. Франко ще різкіше осуджує галицьку книжну мову”⁷. Він пише: „Її цвіт і краса (українська література) виростили за Дніпром, де українець не бачив і не чув граматики української мови, але черпав зразки тої мови з уст народу. А в нас в Галичині додруковано й дописано довжелезний ряд грамастик від Могильницького до Огоновського, все-таки знання нашої народної мови дуже мале, язик поплутаний і запоганений, язикове почуття у всіх, що пишуть і говорять нашою мовою, зовсім затемнене і затуплене. Оце ж саме можна сказати і за наших молодих письменників”, – закінчує І. С. Нечуй-Левицький⁸.

У листуванні послідовно обґрунтовано історичну перевагу середньонаддніпрянської (і загалом – східноукраїнської) мовної структури над вузькодіалектною галицькою й поліською.

Єфремівський „Вік”, – пише він, – повертає на „староття”, назад, до старої мови, а не вперед”. На багатьох прикладах він історично пояснює архаїчний характер тих чи тих явищ: „Київський літературний збірник припав мені до вподоби своїм змістом. Зміст його таки різноманітний.

Одно мене неприємно вражає: це систематична й зумисна заміна форми іменника з **я** на **є**: **життє, питтє, життєм, питтєм...** Ця форма іменників древня, давня й зісталась тільки у вживанні, як нива, у двох далеких закутках: в Галичині та в Чернігівщині. Скрізь на Україні її нема”⁹.

Беручи до уваги весь мовний обшир Лівобережжя, І. С. Нечуй-Левицький засвідчує динаміку мовного розвитку і на територіях Слобожанщини (листи до Лободовського) та Південного степу. Невипадково він визначає свою позицію так: „Я встоюю за форми живої центральної Київської та Херсонської мови”¹⁰.

Указуючи на поширення новацій, цей уявний „консерватор” рішуче обстоює поняття прискороеного мовного прогресу: „За мій вік... мова так змінилась, що за народною мовою треба не йти слідом, а бігти, щоб догнати її”¹¹.

Отже, мовні шукання І. С. Нечуя-Левицького мають бути поціновані, адже вони засвідчують про творчий підхід до вживання мовних засобів, ретельний відбір їх, орієнтацію на лексичні одиниці, які відображають системні явища мови, прагнення при виробленні літературної норми врахувати ареал поширення явища. Твори І. С. Нечуя-Левицького демонструють багатство літературної норми.

Примітки

¹ Тимошенко П. Д. Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови / П. Д. Тимошенко. – Ч. I. – К.: Рад. шк., 1959. – С. 320.

² Там само, с. 329.

³ Курс історії української літературної мови: у 2-х т. / за ред. І. К. Білодіда. – Т. I. – К.: Вид-во АН УРСФ, 1958. – с. 435.

⁴ Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів у десяти томах / І. С. Нечуй-Левицький. – Т. 10. – К.: Наук. думка, 1968. – с. 287.

⁵ Там само, с. 496.

⁶ Там само, с. 455.

7. Там само, с. 455 – 456.
8. Там само, с. 472.
9. Там само, с. 401.
10. Там само, с. 434.
11. Там само, с. 434.

*Луганськ, 1988 р.
У співавторстві з проф. К. Д. Глуховцевою*

**РІДНА ГОВІРКА Б. Д. ГРІНЧЕНКА В ЙОГО
МОВНО-ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ**
(*Діалектні явища в оповіданнях Б. Д. Грінченка*)

Серед чинників, які визначають місце письменника в історії літературної мови, поважну роль відіграє його особистий досвід мовлення, лінгвопсихологічний субстрат, що відповідно трансформований у мовно-творчому комплексі майстра слова. З цієї точки зору заслуговує уваги творча спадщина видатного письменника Б. Д. Грінченка. Перші тридцять років многотрудного життя подвижника-народолюбця пройшли в безпосередньому спілкуванні з селянами, робітниками, учительською громадськістю селищ Харківського, Зміївського, Сумського повітів (за старим адміністративним поділом), південної Луганщини.

Трепетна любов до знедолених хлопчиків і дівчаток з бідняцьких і шахтарських родин сприяли душевному проникненню в глибинні, найінтимніші сфери народного мовлення¹.

Уже в ранніх поезіях і оповіданнях Борис Дмитрович виробляє властиві йому на все життя стилістичні принципи, в основі яких загальнозрозуміле народне мовлення. Звертає на себе увагу свого роду педагогічно-хрестоматійний аспект творів письменника-вчителя, що зближує його стиль з народними оповіданнями Л. М. Толстого, творами В. І. Даля, М. С. Лєскова та інших майстрів російського слова.

Уже в 80 – 90-х роках ХІХ ст. він розвиває традиції поєднання об'єктивно-повістєвого стилю І. С. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного з ліризмом, поезією думки й боротьби Т. Г. Шевченка, Марка Вовчка, І. Я. Франка.

Саме це мовно-творче спрямування Б. Д. Грінченка приємно вразило І. С. Нечуя-Левицького, який писав у листі від 22 серпня 1881 року з приводу віршів вісімнадцятирічного письменника: „Язык ваших листів добрий, літературний, вироблений стільки, скільки змогла його виробити невеличка купка українських літературних діячів. Сказати по правді, читаючи Ваші вірші, я вважав Вас як на чоловіка вже дорослого, немолодого, така достиглість у Вашій мові і в змістові Вашої речі”².

Звертає на себе увагу, що, мабуть, не випадково І. Нечуй-Левицький завбачив у мовній тканині ранніх творів Б. Грінченка можливий таланти прозаїка, радячи йому: „Попробуйте, добродію, писати щось епічне, хоч віршами, хоч прозою, повісті або народні оповідання, або беріть сюжети з битового життя середнього та вищого стану Вашої Харківщини”³.

Немає сумніву, що зразками для мовної творчості Б. Грінченка були складені вже мовно-стилістичні традиції української наддніпрянської та лівобережної літератури. Але безпосереднім мовним джерелом його творчості протягом цілого життя були такі добре знані говірки Слобожанщини і Південного Степу. Проте відбір мовних засобів у його творах, надто у прозі, не є сліпим копіюванням мовлення земляків.

У мові творів Б. Д. Грінченка цілком закономірно виступає ряд слобожанських та степових діалектних рис: а) вирівняні дієслівні форми теперішнього та майбутнього часу та похідні від них: *сердєсь, радю, поносю, не пустю, підсадю, витрусюючи* та ін.;

б) усічені форми теперішнього часу: *ходе, говоре, носе*;

в) відсутність приставного *н* у сполученнях применників *із* займенниками – *за їми, до його, на її* та ін.

Деякі фонетичні явища також мають місце: а) гіперичне пом'якшення *р* (*базарю*); б) з'явлення епентичного *л*: *здоровля*;

в) звичайне для народного мовлення асимілятивні явища: *Гарасим, свальба*.

Лексикалізовані паралелізми: *огонь – вогонь, пожар – пужарь, экзамен – кзамен* і под.

Проте, спираючись на живе мовлення місцевого населення, письменник уникає натуралізму, віддає перевагу тим явищам діалектної системи, які збігаються з середньонадніпрянським типом.

Це особливо помітно при відборі морфологічних структурних елементів, а також при вживанні слів і засобів організації речення. Не випадково й те, що явища українсько-російського суржику, поширені на Слобожанщині, вилучені автором і виступають лише як засіб характеристики місцевої адміністрації та осіб, що прагнуть підкреслити свою зверхність над простим людом.

Звичайна річ, що в умовах несталості норм тодішньої літературної мови не всі елементи живого мовлення, ужиті автором, витримали перевірку часом. Є випадки, коли морфологічна структура слова не відповідає літературній нормі у сучасному розумінні цього слова. Напр., уживаними у творах Б. Грінченка є слова: *проміття, вчиття, грання* та інші. Ці іменники знайшли відображення і в Словнику. А відтак у лексикографічній праці зафіксовано дві форми: *проміння і проміння, прання і праття*. Паспортизація лексем свідчить, що іменники з звичними для нас суфіксами були поширені на Слобожанщині. Напр.: *проміття* – с. Зарево, Харк. губ. *праття* – Константи́вський повіт⁴.

Аналіз лексичного фонду творів Б. Д. Грінченка виявляє процес поетапової переорієнтації письменника з вузькослобожанської і степової, на широку південно-східну базу. Ця переорієнтація спирається і на досвід Шевченкової літературної традиції, продовженої І. С. Нечуєм-Левицьким, Панасом Мирним, і на величезну лексикографічну працю і мовну інтуїцію письменника.

Цьому поширенню мовно-діалектної бази сприяв і характер рідних йому слобожанських говірок, а через те авторська мова і мовні партії персонажів його оповідань і повістей не справляє враження діалектно обмеженої, хоч вони і виходять за межі українського Південного Сходу. Навпаки, у

суцільну тканину нормативної лексики лише подекуди вплетено діалектні чи розмовні слова.

Серед лексем, специфічних для Східної України, найбільш уживаними в оповіданнях Грінченка є такі: *надібок* – господарські речі (*Далі маленька господиня знайшла десь капуста, сала, увесь хазяйчин надібок почала поратись*); *кучанин* – житель кутка (*Я підвів голову. Це був мій товариш-кучанин Івась*); *навдак* – навряд (*Вони вже навдаку чи розуміли*); *стяга* – слуга (*Гарбузи стягою обходили весь баштан*); *роб* – спосіб поведінки (*Спершу вона ховалася таким робом*).

У Словнику за ред. Грінченка вони зафіксовані як такі, що записані на Східній Україні (*роб* – Староб. у., *кучанин* – Контантиногр. у., *надібок* – Лебединський). Тлумачний СУМ подає вищеназвані лексеми (крім *навдаку*, якої немає у ньому) із спеціальними помітками: *кучанин* – рідко вживане, *стяга* – розмовне, *надібок* – діалектне⁵. Цікаво, що до останньої лексеми подана тільки одна ілюстрація із творів Б. Д. Грінченка.

Частина лексем, засвідчених в оповіданнях і в Словнику за ред. Грінченка, хоч сучасному читачеві і видаються як діалектні, поширені були на значній території України, Як-от: *притичина*, *віко*, *бридня*, *болісний*, *загумення* та інші. Їх природність доводиться численними покликання у словникових статтях на друковані джерела. Названі лексеми і зараз функціонують у діалектах: *притичина* – слобожанський говір, *загумення* – західно-волинський, *болісний* – слобожанський, *віко* – говори поліського наріччя, полтавські, східнослобожанські говірки, *бридня* – східностепові.

У „Словарі української мови” не зафіксовано таких діалектизмів, уживаних в оповіданнях: *міжник*, *безрахубний*, *невпокійний*, *кура* та деякі інші. Відомо, що в слобожанських говірках ці лексеми до цього часу збережено. Напр., *межник*, *міжник* (*межнек*) – дорога, по боках якої оброблене поле, межа (с. Курячівка, Білок. р-ну, с. Білолуцьк, Новопск. р-ну); *невпокійний* – непосидючий (с. Заводянка, Шарівка, Білок. р-н); *кура* (курушка) – Старобільський р-н.

Чому ж вони не внесені до „Словаря”? Можливо, тому, що, оскільки стали вживаними у друкованих джерелах – творах самого Б. Д. Грінченка, – виходили за межі визначених хронологічних рамок для „Словаря”.

Однак Грінченко, постійно спілкуючись із населенням Харкова і Харківщини, не міг не відобразити у своїй творчості явищ, які виникають в умовах різномовного, різнодіалектного спілкування. А тому зрідка в оповіданнях поширенні слова, які слід віднести до інтерферентних явищ, як – от: *діжурний, одвічати*. Ці лексеми зовсім не подаються у Словарі, що говорить про глибоке знання мови й мовне чуття видатного письменника і лексикографа.

Зіставлення лексики оповідань письменника з багатющим „обласницьким складом „Словаря укр. мови” за редакцією Б. Д. Грінченка виявляє безліч прикладів творчої праці письменника у відборі мовного матеріалу. Так, звичайно, залишаються поза його письменницькою лабораторією, сотні слів південно-західного походження, зафіксовані у Словнику: *чекати, варувати, ватра, тазда*; натомість виступають південно-східні відповідники: *ждати, огонь, хазяїн*.

Як відомо, у процесі створення Словаря Б. Грінченко та його дружина М. Загірна поповнили картотеку „Київської старини” великим фондом лексики, що, здебільшого, легко виділити: тут зазвичай вказано на місце поширення і нерідко немає покликань, напр.: *прохідка*, ки, м. Прогулка. Харк.⁶; *прохатарь*, ря, м. Прохач. Прийшли прохатарі ті, що на церкву просять. Харк.⁷; *прочистка*. У лісі прочистку зроблено. Зміяв. у⁸; *приспівок*, вку, м. Приспів. Гарна пісенька та ще із приспівком. Кон. у.⁹.

Сам по собі набір слобожанської лексики Словаря являє собою безцінний матеріал для історичної діалектології в лексикографічному і ареальному аспектах. Але разом з тим зіставлення цієї лексики з мовою творів письменника дає можливість глибше осмислити творчий процес відбору словникових багатств до літературного вжитку.

Далеко не всі з 1570 слів, більшість яких документовано як записані з народних уст у Змієвському,

Константиноградському, Слов'яносербському та інших повітах колишньої Слобожанщини, увійшли до мовного фонду творів письменника. Не знаходимо у творах таких лексем: *баглай*, *бижнівий*, *безкебеття*, *бля* (замість для), *бранець* (наймит) і багато інших. Частина з них стала вже лексичними архаїзмами і сьогодні у слобожанських говірках не вживана, як-от: *варунок* – біль у животі (Конст. у.), *діж* – діжка, що має негарне планок (Слов'янос. у.), *дикарь* – вид каменю (Слов'янос. у.), *приставщина* (примара) (Харк. у.), *обидемок* (Харків), *помершленник* – покійник (Харків), *плачинда* – вид коржів (слоёної лепешки) (Слов'янос. у.), *отрунок* – шлунок (Харк.), *переводка* – зіпсована пшениця, *окид* – залишені на полі колоски (Харк. у.).

Не вживані у творах Б. Грінченка деякі прислівники, записані на Слобожанщині з народних уст: *обідительно*, *обиденькою*, *кічно*, *заплатно*, *верше* (вище), *босем*, *наливці*, *намалі* (малувано), *лягома* та ін.

Дієслова розмовного характеру з яскравим стилістичним забарвленням використано письменником принагідно. Так, не вжиті Б. Грінченком дієслова: *очепіритися*, *пошелевкатися*, *задзюрити* та ін., записані на Слобожанщині, хоч поширені такі з них: *настренчувати*, *швендяти* та інші.

Окремі іменники, назви людей за певною ознакою з яскравим стилістичним забарвленням, у літературній творчості Б. Грінченка відображення не знаходять, зокрема: *ожада*, *джегарь* (хвастун), *лобас* (остолоп), *дурнолобець* (дурник), *лабурник* та інші як вузьколокальні, більшість із них не зафіксована тлумачним СУМ.

Чимало лексем, поданих у Словарі за ред. Грінченка, і тепер функціонують на Слобожанщині, хоч відносяться до пасивного шару лексики. Серед них такі: *палмон* (палиця), *опруг* (міра часу), *питун* (кухоль), *підтичка* (нижня частина сорочки), *половень* (господарська будівля для полову).

Відсутність у літературній творчості Б. Грінченка великої кількості діалектних лексем, які були відомі авторові, підтверджує те, що Борис Дмитрович, уважний до кожного слова, при написанні літературних творів здійснює відбір мовних явищ. А отже, відсіюються слова,

територіально обмежені у вжитку, розмовні, рідковживані. Уведення ж розмовних елементів у тканину художнього твору свідчить про широке використання у побутовому мовленні цієї лексеми. Зокрема, Б. Грінченко вживає слово *аран*, подає його у Словарі¹⁰. У наш час ця лексема увійшла до складу порівняльного звороту (*чорний, як аран; грязний, як аран*) і широко використовується в усному мовленні.

Чимало лексем, паспортизованих у Словарі як записані на Слобожанщині, становлять у наш час літературну норму. Це, передусім, префіксовані дієслова: *онемощіти, перевалюватися, пересипати* та ін¹¹.

Імовірно, Б. Грінченко помітив прогалини в картотечі Словаря і при збиранні діалектного матеріалу намагався їх врахувати.

Критичне використання письменником народного мовлення слобожан, відсіювання вузьких діалектизмів і невимушено природний його вихід на широке південно-східне тло було зумовлене і впливом формованої літературної мови, і специфічними суб'єктивними і об'єктивними чинниками: 1) просвітницьким прагненням письменника подати зразки чистої мови, доступної і малописьменному селянинові, і школяреві; 2) відносно вирівняним характером говірок новозаселених територій, втратою ними багатьох вузькодialeкtnих реліктів, пріоритетом тотожних із середньонадніпрянськими системних макрополів.

Поставлені питання уповноважують на подальшу розробку проблеми діалектної бази української національної літературної мови як південно-східної в своїй основі, а не лише середньонадніпрянської. Вивчення місця письменників-слобожан і степовиків, зокрема видатного майстра слова Б. Д. Грінченка, у формуванні сучасної української літературної мови потребує більш детального й поглибленого дослідження. І разом з тим історико-діалектологічний аспект теми сприяв би коригуванню методики аналізу новостворених говірок, посиленню уваги до закономірностей вузькодialeкtnих явищ в умовах різнодіалектності і різномовності.

Примітки

- ¹ Шарпило Б. А. Рідна говірка Б. Д. Грінченка в його мовно-творчій спадщині / Б. А. Шарпило, К. Д. Глуховцева // Борис Грінченко: тези доп. респ. наук.-практ. конф. – Ворошиловград, 1988. – С. 99 – 101.
- ² Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів в десяти томах / І. С. Нечуй-Левицький. – Т. 10. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 289
- ³ Там само, с. 287.
- ⁴ Словарь української мови / Зібр. ред. журн. „Киевская старина”; упоряд. з додатком власного матеріалу Б. Д. Грінченка. – Т. 1 – 4. – К., 1907 – 1909; Т. III, с. 472 – 473.
- ⁵ Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – IV, с. 422; IX, с. 810; V, с. 68.
- ⁶ Словарь української мови : у чотирьох томах / упоряд. Б. Грінченко. – К., 1907 – 1909. – Т. III. – С. 488.
- ⁷ Там само, т. III, с. 488.
- ⁸ Там само, т. III, с. 490.
- ⁹ Там само, т. III, с. 440.
- ¹⁰ Там само, т. I, с. 9.
- ¹¹ Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970 – 1980. – Т. V. – С. 697; VI. – С. 134, 275.

*Ворошиловград, 1988 р.
У співавторстві з проф. К. Д. Глуховцевою*

ДО ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ЕПІСТОЛЯРНОГО СТИЛЮ

З історичних позицій формування й становлення стилю слід розглядати на тлі цивілізаційного процесу, абстрагованого від примітивно формаційної схематизації.

Визначаючи суттєві риси епістолярного стилю, аналізуємо його як явище міжособового мовного спілкування у формі взаємного обміну листами й деяких супровідних жанрів типу щоденників. У лінгвістичному аспекті – це діалог на віддалі, поєднаний з вільним застосуванням авторських монологічних внесень суб'єктивного характеру.

Діалого-монологічна основа листовного спілкування зумовлює його структурно-стилістичні, граматичні й лексико-фразеологічні особливості. Трансформовані в епістолярії діалогічні побудови виступають у широкому застосуванні специфічних синтаксичних засобів розмовності. Граматичні структури й лексичний склад має риси живого мовлення з елементами просторіччя, широкий спектр засобів інтимізації, у ньому вільно застосовують оцінно-фамільярну лексику й фразеологію.

У процесі становлення епістолярного стилю було вироблено систему засобів лаконізму, що виявилось і в поширенні еліпсисів, і в певній стандартизації структур тексту. Для листування письменників відкриті можливості мовного експериментування, яке здатне запліднювати прогресуючу літературну мову.

Монологічні вставки в текстах листів відповідають специфічній для епістолярії відкритості стилю, коли в мовну тканину вкраплено суб'єктивно зафарбовані елементи ділового, публіцистичного, науково-філософського, белетристичного та інших стилів.

Характеризуючи сучасний епістолярний стиль, заперечуємо його визначення як своєрідного міжстильового жанру, тотожного з будь-якою перепискою, зокрема діловою, комерційною, дипломатичною, вкрапленнями епістолярії в художньо-белетристичному і публіцистичному стилях М. Бахтін, Т. Зоріна, О. Булах та ін.¹

Недоліком цієї концепції є орієнтація на зовнішній критерій (переписка) без врахування комунікативної функції епістолярного стилю, побудованої на лінгвістичних параметрах міжособового спілкування. Гіперболізовано значення елементів інших стилів у „приватних листах”, незважаючи на загальну поширеність міжстильового схрещення (наприклад, у художніх творах, публіцистиці та ін.). Натомість зігноровано діалектологічну і відповідно текстову структуру епістолярії.

Наукове осмислення формування, розвитку й становлення епістолярного стилю української мови розпочалося нещодавно. Заслужують уваги тези праці М. М. Пилинського „Мовна норма і стиль”, у яких автор розглядає відображення в листуванні XIX ст. еволюції норм літературної мови.² Спеціальному науковому аналізу розвитку українського епістолярного стилю присвячена праця К. В. Ленець і М. М. Пилинського про місце епістолярного стилю XIX – поч. XX ст. у новій українській літературній мові.² У роботі підкреслено, що основи деяких жанрів літературної мови започатковані в епістолярному стилі. Цікаві тут зауваження про „олітературення” діалектних джерел у листуванні майстрів слова. Ґрунтовно висвітлено розширення сфери літературного мовлення в листуванні другої половини XIX ст., систематизовано висловлення кращих майстрів української літературної мови.

Поважний внесок в історію української епістолярії зробив В. А. Передрієнко, який уперше віднайшов і видав приватні українські листи XVIII ст. і супроводив їх змістовними коментарями.³

Опубліковані монографічні праці Ж. Т. Ляхової про листування Т. Г. Шевченка, В. Ф. Святюка про епістолярну спадщину Лесі Українки³.

Із загальнометодологічних позицій переписка виступає як важливий чинник цивілізаційного прогресу в історії людства. Нитка листування не переривається від часів інлійського царя Стратобата, старогрецького листування, листів Цицерона і Плінія Молодшого, переписки Катерини Медічі, Рішельє, багатющої епістолярної спадщини

французьких просвітителів аж до наших днів. Добрі чи злі наміри, куртуазні і салонні писання чоловіків і жінок з феодальної аристократії, дипломатична переписка можновладців, виступи борців за суспільний прогрес – усе це робило більший або менший внесок у листування як частку цивілізації.

Проте специфічна для епістолярного стилю міжособовість завдячує насамперед гуманістичним рухам в історії суспільства, зумовлених загальним процесом заперечення середньовічного нехтування інтересами простої людини-ремісника, буржуа, зрештою – селянина, відкидання клерикальної схоластики й догматизму. Проголошення цінності людини як особи в італійському культурному русі доби Відродження, реформаційних рухах Германії і Франції. Їх відбиття в польському, українському, російському суспільстві протягом XV – XVII ст. викликало спеціальний інтерес до міжособового спілкування. Особливо значне поширення „приватного листування” відносять до XVIII ст.

Проблеми мовного спілкування знаходять висвітлення в риториках Києво-Могилянської академії, таких творів, як російський „Приклады: како пишутся комплименты разные” (1708), німецький збірник листів з передмовою „Praktische Abhandlung von dem guten Geschmacke im Briefe” (1751) та ін. Удаючись до вивчення історії переписки, враховуємо, що, як це взагалі властиво для історії культури, її жанри й стилі прямують у своєму розвитку від синкретизму до поступової диференціації. Це повністю стосується і до історичного вивчення епістолярії, зокрема української і російської.

У численних новгородських та інших берестяних грамотах є лаконічні записи індивідуально-приватного характеру, але вони невіддільні від текстів ділового змісту. Тут немає слідів стильової диференціації. З території ж протоукраїнської писемності Київської Русі до нас дійшли такі адресні твори листовного характеру: лист Володимира Мономаха Олегу Чернігівському (1906), „Моління Данила Заточника” – лист до князя Ярослава Всеволодовича (перша чверть XIII ст.). Тут чисто суб’єктивні звертання пересипані загальноморалізатоськими і художньо-образними партіями.

Звертає на себе увагу кількісна невідповідність епістолярних текстів з південної і північної (Новгородської) Русі. Проте, зважаючи на історичний факт створення Ярославом Мудрим саме в Києві школи письма і подальше зростання культури, кількісна обмеженість листових матеріалів з Київщини може бути пояснена і монголо-татарськими погродами, і відмінностями в матеріалі для письма. До того ж, уважний аналіз літописних відомостей про спілкування між князями, духовенством дозволяє припускати, що численні літописні перекази діалогів не завжди будувалися тільки на усному мовленні. Так, важко повірити, що передані в Галицько-Волинському літописі розгорнені діалоги посла Юрія Львовича і єпископа Мемнона з князем Володимиром не мали письмового оформлення.

Культурне піднесення в Україні XVI – XVII ст. не могло не відбитися на кількісному зростанні епістолярії, незважаючи на складне переплетення українського, польського, латинського спілкування. Саме в цей період слід шукати зародків кристалізації міжособової епістолярії як окремого жанру, шляхів його виходу з міжстильового синкретизму. На жаль, опубліковані матеріали майже не дають прикладів чисто міжособового спілкування. Проте відповідні суб'єктивні вкраплення знаходимо в посланнях Івана Вишенського й інших полемістів кінця XVI – початку XVII ст., які в основі своїй належать до ораторсько-публіцистичного стилю з телогічним і суспільно-громадським забарвленням. Це ж стосується численних листів запорожців, універсалів і листів Богдана Хмельницького, його сучасників і наступників. Політичні й повчально-моралізаторські елементи превалюють у листах С. Полоцького, Ф. Прокоповича, С. Яворського та ін. До речі, такі ж риси стилістичного синкретизму знаходимо і в російському листуванні – від переписки Івана IV і Курбського, листі Аввакума, Олексія Михайловича. Однак важко собі уявити, що в українському листуванні не було таких міжособових листів, які спостережені дослідниками в російській мові¹. Нещодавно видані листи І. С. Мазепи, який блискуче володів і латинською, і польською, і українською „простою” мовою. І

надзвичайно цінні матеріали від початку XVIII ст., що (1711, 1712, 1714, 1717 та ін.) опубліковані А. В. Передрієнком, свідчать, що традиція міжособового спілкування не могла не сягати в попередні часи.

Визначаючи місце приватного листування XVIII ст. в історії української епістолярії, слідом за видавцем розглядаємо згадані матеріали як перехідні від синкретизму до формованого стилю епістолярії. Тут панує „проста мова”, значно наближена до живого мовлення, вироблені структури вітальних і заключних формул, певні елементи діалогізації звертань до адресатів. Про свідому диференціацію листовного і „поважного” мовлення яскраво свідчить лист Григорія Граб’янки до гетьмана, який за своїм лексичним і граматичним складом докорінно відрізняється від слов’яноруського тексту Літопису того ж автора. Проте вважаємо за можливе погодитися з А. В. Передрієнком щодо „перехідного” характеру стилю цих листів: „Приватні листи на матеріалі сучасної української літературної мови розглядаються іноді як окремий стиль, оскільки виразно відрізняється від інших стилів, зокрема, ділового. В умовах XVIII ст. вони, яскраво виявляючи жанрові ознаки, разом з тим засвідчують мовностилістичну близькість до дійових пам’яток...”²

Окремого дослідження потребує російсько-українське листування Г. С. Сковороди, у якому відображено занепад старого типу української літературної мови і суперечності мовних шукань мандрівного філософа (див. оцінку їх П. Г. Житецьким). Звертаємо увагу на те, що, прагнучи до адекватного висловлення, Г. С. Сковорода часто вдавався до листування латинською мовою, яке більш досконале структурно, ніж інші листи.

Отже, наведені свідчення переконують про певний прогрес у розвитку міжособового листування у XVIII ст. Проте не можна не визнати певного відставання від російської мовної практики, що сталося наслідком антиукраїнської політики Петра I, Катерини II і русифікації верхівки „малоросійського благородного дворянства”. Відомо, що від часів М. В. Ломоносова до початку XIX ст. у російській літературній мові інтенсивно формувалася

епістолярний стиль у всіх його компонентах. До того ж удосконалення приватно-особового листування підкріплювалося широким застосуванням його форм у журналістиці І. А. Крилова, Д. І. Фонвізіна, творах М. М. Карамзіна. У другій половині XVIII – на початку XIX ст. з'являються численні Письмовники і певні теоретичні узагальнення щодо епістолярного стилю.¹ Натомість із українських матеріалів такого типу можна назвати лише рукописний текст „Книга, глаголемая Листовня” (1712), який зберігається в ЦНБ АН України.

У згаданих умовах у Росії вже до 30-х років XIX ст. складається чітко віддиференційований стиль російської епістолярії, вершиною і зразком якої є листування О. С. Пушкіна і його сучасників.

Що ж до історії української епістолярії, то її визначальною рисою в першій половині XIX ст. аж ніяк не є відставання, а, навпаки, прискорений темп її відтворення й розвитку. Український епістолярний стиль інтенсивно розвивається в річищі формування української національної літературної мови, незважаючи на переслідування і заборону. Дещо схематично охарактеризуємо цей процес.

Зачинателями нового типу епістолярії були попередники Т. Г. Шевченка – Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Є. П. Гребінка та ін. Так, Г. Ф. Квітка був автором листів, зокрема, і до молодого Т. Г. Шевченка, написаних чистою народною мовою. Він же досить майстерно використовує форму літературно-публіцистичної епістолярії: такі його російські „Письмо к издателям Фалалея Повинухина”, „Письмо к лужицькому старцу”, українські „Супліка до пана іздателя”, „Листи до лютезних земляків”. У зв'язку з цим пригадаємо зауваження М. М. Пилинського про велику різницю в листах письменника українською й російською мовами: на відміну від останніх, в українських листах спостерігаємо стилізацію під мовлення простакуватого селянина, елементи бурлеску, зниженої і часом вульгарної лексики.¹ До цього додамо, що особисті листи Г. Ф. Квітки надзвичайно довгі.

У листах С. П. Гребінки до Г. Ф. Квітки теж помітні риси штучної розмовності „під простака”: „Прочитав, та аж облизався”. Проте Гребінка частково відступає від структури стилю кореспондента, тяжіє до лаконічності.

Подальше ж удосконалення українського епістолярного стилю належить основоположнику нової української літературної мови Т. Г. Шевченкові. Ранні листи Т. Г. Шевченка збігаються в часі з останніми роками творчості Г. Ф. Квітки-Основ'яненка і свідчать про вже ранній відхід молодого поета від старих традицій епістолярії. Так, перший лист, що до нас дійшов, написаний шістнадцятирічним поетом до брата М. Г. Шевченка. Лист написаний українською розмовною мовою без жодних рис штучної літературності. Логічною послідовністю характеризується структура листа й від короткого звертання „Брате Микито”, зауважень про хід листування, відповідь на прохання брата, активна турбота про всіх рідних – від діда Івана до сестер. Прохання писати рідною мовою: „щоб я хоч з своїм письмом побалакав на чужій стороні язиком людським”. Лаконічне прощання „Оставайся здоров – твій брат Тарас Шевченко”.

Натомість у перших листах до Г. Ф. Квітки-Основ'яненка відчутний стилістичний вплив поважного корифея: „Ото б побалакали! Ух, аж душно! Авжеж, коли не вмеремо, то діждемо, хоч і не швидко, матері його ковінька...” Але вже в листах 1842 року в найтактовнішій формі Т. Г. Шевченко відмежовується від епістолярного стилю маститого адресата: „Надрюкував, бодай йому очі повилазили”, отак ви скажете, як зачете читати мої „Гайдамаки”.

Уже в ранніх листах до Г. Л. Ткаченка, О. Корсуна, П. М. Корольова, В. І. Григоровича та інших панує лаконізм, поєднаний з добре відпрацьованою структурою епістолярії: від стислого й продуманого звертання до адресата, економного викладу справ, продуманих побажань і постскриптувів. Глибоко осмисленою є залежність стилю листів від характеру, суспільного обличчя адресата, від теплої інтимізації до таких друзів, як Я. Г. Кухаренко,

відвертого й поважного листування з ученим О. М. Бодянським, стримано-привітного до князя М. А. Цертелева, сухого ділового листа (російською мовою) до князя М. А. Долгорукого.

Багатющою і яскравою є лексика і фразеологія листів Т. Г. Шевченка, майстерне використання розмовно-діалогічних структур дотепного живого мовлення, широке застосування монологічних і оригінально-поетичних внесень у листування, особливо періоду заслання й останніх років життя. Чимало цінних міркувань про епістолярну майстерність Т. Г. Шевченка знаходимо в згадуваних працях М. М. Пилинського, К. В. Ленець, Ж. Т. Ляхової.⁴ Проте всебічне висвітлення ролі Т. Г. Шевченка як основоположника епістолярного стилю української літературної мови та його сучасників і наступників П. О. Куліша, Марка Вовчка, І. С. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Івана Франка, М. М. Коцюбинського, В. В. Винниченка та інших майстрів слова ще чекає всебічних монографічних досліджень.

Примітки

¹. Ці погляди систематизовані в нещодавно опублікованій статті О. Н. Булах: Епістолярний стиль чи епістолярний жанр? / О. Н. Булах // Мовознавство. – 1982. – № 1.

². Пилинський М. М. Мовна норма і стиль / М. М. Пилинський. – К., 1977. – С. 177 – 202.

³. Приватні листи XVIII ст. – К., 1987.

⁴. Ленець К. В. Взаємодія художнього та публіцистичного стилів української мови / К. В. Ленець, М. М. Пилинський, Л. О. Пустовіт. – К., 1990.

Луганськ, 1993 р.

Анотація

У збірнику статей подано порівняльно-історичний аналіз фонетичних і морфологічних особливостей говірок Східної Слобожанщини. Автор доводить, що, починаючи з XVII ст., на території краю взаємодіяли говірки переважного середньо-наддніпрянського типу з говірками Чернігівщини та елементами південно-західного наріччя. Останні, на думку Б. А. Шарпила, проникали на Старобільщину через дозаселені й новозаселені території, насамперед південно-східну Полтавщину та Харківщину. У процесі міждіалектних взаємовпливів повністю запанував південно-східний, полтавсько-черкаський у своїй основі діалектний тип. Разом з тим релікти зниклих діалектних систем законсервувалися в таких явищах: 1) збереження іншодіалектних елементів в окремих словах унаслідок сприятливих внутрішніх фонетичних умов та етимологічної непрозорості деяких слів, що дозволяють сприймати відповідні релікти не як системні явища, а як елементи фонематичного складу окремих слів (акання в словах *матузка, чобати* та ін.), неетимологічне *у* – *збуїки*, початкове *йе* – *йермарок* і под. – релікти північно-української звукової системи; особливості сильного укання – *тупор, табур* та ін.); 2) пережитки деяких елементів зниклих діалектних систем, насамперед низка явищ південно-західного походження, що відклалися в західній групі говірок, які мають колонізаційні зв'язки з південно-східною Полтавщиною і Харківщиною.

У процесі розвитку говірок у їх системі виробилися специфічні для Слобожанщини явища: а) байдуже ставлення до паралелізмів різного діалектного походження (форми інфінітива на *-ти* і *-т'* і ін.); б) подолання багатьох зумовлених найдавнішими відношеннями однотипних звукосполучень і форм; в) поширення нових явищ, викликаних гіперичним відштовхуванням від неосновного мовного типу (наприклад: *огроном, отюг; пужар; орох* та ін.).

У процесі взаємодії з російськими говірками українські східнослобожанські говірки зазнали значних змін у лексиці, але зберегли основні елементи звукової системи та граматичної будови. Елементи акання, вимова *и*, диспалаталізація *ц* виявляються лише в незначній частині говірок у селах зі здавна неоднорідним у мовному відношенні населенням.

Аннотация

В сборнике статей представлен сравнительно-исторический анализ фонетических и морфологических особенностей говоров Восточной Слобожанщины. Автор доказывает, что, начиная с XVII в., на территории края взаимодействовали говоры преобладающего среднеднепровского типа с говорами Черниговщины и элементами юго-западного наречия. Последние, по мнению Б. А. Шарпило, проникали на Старобельщину через дозаселенные и новозаселенные территории, прежде всего юго-восточную Полтавщину и Харьковщину. В процессе междиалектных взаимовлияний полностью возобладал юго-восточный, полтавско-черкасский в своей основе диалектный тип. Вместе с тем реликты исчезнувших диалектных систем отложились в следующих явлениях: 1) сохранение инодиалектных элементов в отдельных словах вследствие благоприятных внутренних фонетических условий и этимологической непрозрачности ряда слов, позволяющих воспринимать соответствующие реликты не как системные явления, а как элементы фонематического состава отдельных слов (аканье в словах *матузка, чобати* и др.), неэтимологическое *у* – *збуйки*, начальное *йе* – *йермарок* и под. – реликты северноукраинской звуковой системы; черты сильного уканья – *тупор, табур* и т. д.); 2) пережитки некоторых элементов исчезнувших диалектных систем, прежде всего ряд явлений юго-западного происхождения, отложившихся в западной группе говоров, которые имеют колонизационные связи с юго-восточной Полтавщиной и Харьковщиной. В процессе развития говоров в их системе выработался ряд специфических для Слобожанщины явлений: а) безразличное отношение к параллелизмам разного диалектного происхождения (формы инфинитива на *-ти* и *-т'* и пр.); б) преодоление ряда обусловленных древнейшими отношениями однотипных звукосочетаний и форм; в) широкое распространение новых явлений, вызванных гиперическим отталкиванием от неосновного языкового типа (например: *огроном, отюг; пужар; орох* и пр.).

В ходе взаимодействия с русскими говорами украинские восточнослобожанские говоры претерпели значительные изменения в лексике, но сохранили основные элементы звуковой системы и грамматического строя. Элементы аканья, произношение **ы**, диспалатализация **ц** обнаруживаются лишь в незначительной части говоров в селах с издавна неоднородным в языковом отношении населением.

Annotation

A comparative-historical analysis of phonetic and morphological features of the eastern Slobozhanshina dialects is represented in the collected articles. The author proves that since the XVII century the dialects of the prevailing mid-Dneprovsky type with the dialects of Chernigovshina and the elements of the south-western vernacular interacted with each other. In accord with B.A. Sharpilo the last ones got into Starobelshina through the unsettled and new-settled territories, first of all, through the south-eastern Poltavshina and Kharkovshina. In the process of the interdialectal interactions the south-eastern, Poltavsko-Cherkasky in its basis dialectal type completely prevailed. At the same time the relicts of the disappeared dialectal systems were saved in the following phenomena: 1) conservation of the elements from other dialects in different words due to the favourable phonetic inner conditions and the etymological opacity of the row of words which allow to apprehend the corresponding relicts not as the system phenomena but as the elements of the phonematic composition of the different words (akanye in the words matuzka, chobaty etc.), non-etymological **u** – zbuiky, initial ye yermarok and similar relicts of the north-ukrainian sound system; the features of the strong ukanye – tupor, tabor etc.); 2) remnants of some elements of the disappeared systems, first of all the row of phenomena of the south-western origin which preserved in the western group of dialects which have colonizational connections with the south-eastern Poltavshina and Kharkovshina.

In the process of the dialects' development the row of the specific for Slobozhanshina phenomena appeared in their system: a) featurelessness of the parallelisms of the different dialectal origin (forms of infinitive –**ti** and –**t'** etc.); b) the overcoming of the row which is conditioned by the ancient relations of one-type sound combinations and forms; c) the wide spread occurrence of the new phenomena which appeared due to the hyperic repulsion from the auxiliary speech type (e.g.: **ogronom, otyoug; puzhar; oroh** etc.).

In the process of interaction with Russian dialects the Ukrainian eastern-Slobozhansky dialects underwent considerable changes in lexis but saved the basic elements of the sound and grammatical system. The elements of akanye, the pronunciation of **y**, dispalatalization **ts** can be revealed only in the insignificant part of the dialects in villages where the people's relation to the language was heterogeneous from the time immemorial.

Наукове видання

ШАРПИЛО Борис Антонович

Вибрані праці

Збірник праць

За редакцією – К. Д. Глуховцевої

Упорядники – І. Я. Глуховцева, В. В. Леснова, І. О. Ніколаснко

Комп'ютерне макетування – О. В. Головка

Коректори – А. О. Найрулін, І. О. Ніколаєнко

Здано до склад. 28.01.2013 р. Підп. до друку 28.02.2013 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 8,72. Наклад 200 прим. Зам. № 50.

Видавець і виготовлювач

Видавництво Державного закладу

**„Луганський національний університет імені Тараса
Шевченка”**

вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. т/ф (0642) 58-03-20.

e-mail: alma-mater@list.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.

Виготовлювач

Приватне підприємство „Комерційна фірма „ГРАФІК”

91033, м. Луганськ, кв. Шевченко, 40/3. Т/ф: (0642) 71-64-31.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2059 від 12.01.2005 р.